

תוכן העניינים

1	ניסוח הלכה בהשפעת ניסוחה של הלכה סמוכה	אפרים ב' הלבני
19	קבלת מלכות שמים	אלישיב פרנקל
41	תפילה לדוד - הערה קצרה	גארי א' רנדסבורג
47	קריאה רטורית בסוגיות בבליות כפולמוסים נגד הירושלמי: בעניין פלורליזם הלכתי ומחלוקת בית שמאי ובית הלל	ראובן כודרי
89	מטטלפוש לסורא: להתהוות סיפור הייסוד של ישיבת סורא לפי רב שרירא גאון	עמרם טרופר
105	לחקר שימוש בפירוש רבינו חננאל בספר אבן העזר לראב"ן	יוסף מ' דובאוויק
135	הנדוניה ופירעונה בקהילות תימן	אהרן גימאני
165	Hillel and the <i>Bat Qol</i> : A Toseftan Discourse on Prophecy in the Second Temple and Tannaitic Periods	Jay Rovner
207		תקצירים בעברית
		תקצירים באנגלית

CONTENTS

Ephraim B. Halivni	The Influence of an Adjoining <i>Halakha</i> upon the Formulation of a <i>Halakha</i> (Heb.)	1
Eliashiv Fraenkel	The Yoke of The Kingdom of Heaven (Heb.)	19
Gary A. Rendsburg	תפילה לדוד: A Short Note (Heb.)	41
Richard Hidary	A Rhetorical Reading of the Bavli as a Polemic against the Yerushalmi: Regarding Halakhic Pluralism and the Controversy between the House of Shammai and the House of Hillel (Heb.)	47
Amram Tropper	From Tatlafush to Sura: On the Foundation of the Academy of Sura according to Rav Sherira Gaon (Heb.)	89
Yosaif M. Dubovick	On the use of Rabbenu Hananel's Talmud commentary in Raavan's "Even HaEzer" (Heb.)	105
Aharon Gaimani	Dowry and compensation in Yemenite communities (Heb.)	135
Jay Rovner	Hillel and the <i>Bat Qol</i> : A Toseftan Discourse on Prophecy in the Second Temple and Tannaitic Periods	165
Hebrew abstracts		207
English abstracts		I

הנדוניה ופירעונה בקהילות תימן

אהרן גימאני

א. הקדמה

הנדוניה היא הערך הכספי של הרכוש שהאישה מכניסה לבית בעלה עם נישואיהם. את סכום הנדוניה רושמים בשטר הכתובה לצד התחייבויות נוספות של הבעל, כגון עיקר הכתובה והתוספת. במאמר אדון במנהג יהודי תימן בתחומים אחדים הקשורים לנושא: מתן המוהר והנדוניה, אופן רישום הנדוניה בכתובה, ערך הנדוניה ופירעונה וחוב האלמנה (או אי־חיובה) בשבועה בבואה לקבל את המגיע לה.

בשני העשורים האחרונים אספתי למעלה מ־1,500 כתובות מתימן, למן המאה השש עשרה ועד סוף המאה העשרים; מרביתן ממקורות פרטיים. הדיון במאמר נתמך בעיון בכתובות הנזכרות, וכן באוסף של כ־180 גִּטִין ובתעודות שאספתי מארכיונים וממקורות פרטיים.

ב. הנדוניה וערכה

הנדוניה עוברת לרשותו של הבעל ונחשבת כחוב כספי שהוא חב לאשתו, ובמקרה שהנישואים מגיעים לקצם, בעקבות גירושים או פטירת האישה, היא מוחזרת לאישה במלואה.

על הנדוניה כתב הרמב"ם:

הנכסים שמכנסת האשה לבעלה, בין קרקע בין עבדים בין מטלטלים, אף על פי שהן נכתבין בשטר כתובה, אינן נקראין כתובה אלא נדוניה שמם. ואם קבל הבעל אחריות הנדוניה עליו ונעשית ברשותו, אם פחתה פחתה לו ואם הותירה הותירה לו, הרי זה נקראת נכסי צאן ברזל. ואם לא קבל אחריות הנדוניה עליו אלא הרי היא ברשות האשה, אם פחתה פחתה לה ואם הותירה הותירה לה, הרי זו נקראת נכסי מלוג. וכן כל נכסים שיש לאשה שלא הכניסה אותן לבעלה ולא כתבה אותן בכתובה אלא נשארן לה לעצמה, או נפלו לה בירושה אחר שנתארסה או נתנו לה במתנה, הכל נקראין נכסי מלוג,

שכולן ברשותה הן, ואין נקרא כתובה אלא עיקר כתובה שהוא מאה או מאתים עם התוספת בלבד.¹

על הנדוניה, שהבעל קיבל עליה אחריות, חל דין של 'נכסי צאן ברזל', והוא משל לצאן העשויות ברזל (שהוא ביטוי לחוזק), שאינן עלולות למות או לכלות כדרך הצאן הרגילות, אלא מתקיימות לעולם. כוונת הדברים היא שהבעל מקבל עליו אחריות לערך הנדוניה, והוא רשאי להשתמש בנכסי הנדוניה כרצונו; אך אם ימות הבעל או אם יגרש את אשתו, יחזרו הנכסים אליה בשלמותם, לפי ערכם ביום קבלתם. נוסף על הנדוניה, שהאישה מקבלת במעמד החופה או בעקבותיו, תיתכן גם נדוניה [=מתנה] נוספת, שאותה היא מקבלת לאחר זמן, כגון ירושה או מתנה. על הנדוניה הזאת הבעל אינו מקבל אחריות, ועל הנכסים הכלולים בה חל דין של 'נכסי מלוג': הם עצמם שייכים לאישה, הבעל רשאי ליהנות רק מהפירות שלהם, ובמות האישה, הם עוברים לרשותו.²

הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), גדול פוסקי תימן, שחי במאה השמונה עשרה העיר לגבי פירוש המילה נדוניה:

ולשון נדוניה כתב הערוך, נדוניה דבי חמוה,³ פי' [רוש] לקנות תכשיטין הראויים לנדוניה, ופי' [רוש] יתנו נדה⁴ עכ"ל [=עד כאן לשונו].⁵ ואני ראיתי להראשונים⁶ שפירשו שזה נגזר מגזרת נדן של סכין. הכוונה על המלבושים והתכשיטים שלובשת האשה שהם נעשים לה דוגמת הנדן של הסכין, כי הם דוגמת הנדן, והיא דוגמת הסכין הנכנסת תוך הנדן. וי"מ [=ויש מפרשים] שהוא נגזר מִאֲמָרוֹ לְכָל זֹנוֹת יִתְנוּ נִדָּה. ומן ואת נתת את נדנך לזרים (יחזקאל טז)⁷ שהכוונה בו מתנה ושכר, וכן תרגם יב"ע [=יונתן בן עוזיאל] אגר, אגריך. וכ"ת [=וכן תרגום (=אונקלוס)] אתנן זונה [דברים כג, יט], אגר זניתא.⁸

- 1 רמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות, פרק טז, הלכות א-ב.
- 2 ראה למשל: יבמות ז, א.
- 3 בבא מציעא עד ע"ב.
- 4 הכוונה לנדוניה, והוא על פי הכתוב ביחזקאל טז לג: "לְכָל־זֹנוֹת, יִתְנוּ־נִדָּה; וְאֵת נִתְתָּ אֶת־נִדְנִיךָ, לְכָל־מְאֵהֶבֶיךָ".
- 5 דברי הערוך מסתיימים במילה "לנדוניה". המילים "ופי' יתנו נדה" כנראה נשתרכבו בטעות בתוך המובאה, והן מיותרות כאן משום שהוא מרחיב בעניין זה בהמשך דבריו.
- 6 הכוונה לחכמי תימן הקדמונים.
- 7 בפסוק נכתב "וְאֵת נִתְתָּ אֶת־נִדְנִיךָ, לְכָל־מְאֵהֶבֶיךָ" (יחזקאל טז לג).
- 8 מהרי"ץ, תכלאל עץ חיים, חלק א, ירושלים תשל"ט, דף שפג ע"א; הרב י' רצאבי, טופס כתובות, בני ברק תשנ"ה, עמ' קיה-קייט.

ברוח זו כתב הרב אברהם צנעאני⁹ על הנדוניה ופירושה: "דרך כבוד והפסת דעת כדי שתתכבד בפני בעלה ותהיה חשובה ומכובדת בעיניו. ושרח [=ופירוש] גידוניה גהא"¹⁰ מ"ק [=מן קולה. תרגום: מן אָמְרו], וישב חרבו אל נדנה" (דברי הימים א, כא כז).¹¹

בכתובה של יהודי תימן מצוינים סכומים המתחלקים לקטגוריות כדלקמן:

ויהבנא ליכי מוהרי בתוליכי כסף זוזי מאתן... ודא נדוניה
דהנעילת ליה... ודי יהב לה בעלה חתנא דנן במתנתא קמייתא... ורצה
והוסיף לה תוספת בסוף מוהרה... וכך אמר לנא חתנא דנן אחריות כתובה
דא כולה עיקר ונדוניה ומתנתא קמייתא ודרתא ותוספתא עם כל שאר תנאי
כתובה קבילית עלי ועל ירתאי בתראי...¹²

הסכומים הנרשמים בכתובה הם ארבעה, והם מציינים את שוויים הכספי של ארבעה פריטים: עיקר הכתובה, נדוניה, מתנתא קמייתא ותוספת. כל הסכומים של הפריטים הללו נגבים רק אם הנישואים מגיעים לסיומם בעקבות פטירת האיש או גירושים, וחל עליהם דין 'נכסי צאן ברזל'.¹³ בעניין זה כתב הרב יששכר תמר:

הנה שהמתנה הוא כשאר הכתובה שאינה נגבית אלא בהפקעת הנישואין וכן אמרו לי רבני תימן. וכ"ה [=וכן הוא] בפירוש כתובה כת"י תימני ששאל בידי מאת הרב שלמה מלאחי¹⁴ מפה ת"א נ"י [=תל אביב, נרו יאיר], במתנתא

- 9 מחכמי תימן במאה התשע עשרה, התגורר בקהילת עיאישיה, שממזרח לעיר רדאע.
- 10 בלשון הערבית.
- 11 ראה קודש הלולים להרב אברהם צנעאני, ירושלים תשל"א, עמ' קמה. ראה גם הרב י' רצאבי, טופס כתובות (לעיל הערה 8), עמ' קיט.
- 12 מקורות למובאה זו ראה למשל: מהרי"ץ, תכלאל עץ חיים (לעיל הערה 8), דף שפג ע"א; הרב י' רצאבי, טופס כתובות (לעיל הערה 8), עמ' קו-קלג; א' גימאני, "שטר הכתובה של אחות מהרי"ץ", ש' סרי (עורך), בת תימן, עולמה של האישה היהודייה בתימן, תל אביב תשנ"ד, עמ' 67, 70.
- 13 הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ) כתב בפירושו לכתובה, בהסתמכו על שו"ת בנימין זאב: "וכל מה שהאשה מכנסת לבעל ושמה אותו בדמים עליו, קיבל אחריותו עליו ונקרא נדוניה, עיין רמב"ם פט"ו מה"א [=מהלכות אישות] וש"ע סי' ס"ו סי"א ונקראים צאן ברזל... גם זו המתנה והתוספת הם עליו כנכסי צאן ברזל באחריותו, כאלו קבל גם זה מידה" (מהרי"ץ, תכלאל עץ חיים [לעיל הערה 8], שם). ראה גם הרב י' רצאבי, טופס כתובות (לעיל הערה 8), עמ' מ-מד, כג-קכד הערה נ; הרב אבירן יצחק הלוי (עורך), איש ימיני - ספר הזכרון לרבינו יחיא יצחק הלוי זצוק"ל, ב, בני ברק תשע"א, עמ' קצג-רא; י' ריבלין, "מתנתא קמייתא: מתנת נישואין במנהג תימן", תימא ה (תשנ"ו), עמ' 56-57; מ"ע פרידמן, "חלוקת תוספת הכתובה ל'מוקדם' ו'מאוחר' בתעודות הגניזה", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ג, עמ' 383-384.
- 14 כיהן כאב בית הדין בקהילת ד'מאר שבתימן, ולאחר עלייתו לארץ ישראל בשנת תש"ט (1949) כיהן כרב של שכונת התקוה בתל אביב, עד לפטירתו בו' בניסן תשל"ח (13 באפריל 1978). הפירוש המועתק בהמשך המובאה, תואם לפירושו של הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), בתכלאל עץ

קמיטא, גם זו המתנה והתוספת הן עליו כנכסי צאן ברזל באחריותו כאלו קבל גם זה מידה.¹⁵

אשר לנדוניה שהכניסה הכלה לבית החתן, יש קהילות באשכנז הנוהגות לפרט בכתובה כל פריט שהביאה הכלה, ויש הנוהגים, בעיקר בקהילות ספרד, לציין בכתובה רק את הסכום הכללי של ערך הנדוניה. ר"י קארו בשולחן ערוך הביא את שני המנהגים:

נכסי צאן ברזל שהם נקראים נדוניא, מן הדין אם פחתו צריך לשלם כל הפחת ... בד"א [=במה דברים אמורים] במקום שנוהגין לכתוב בכתובה הכניסה לו כלי פלוני בסך כך וכך וכלי פלוני בסך כך וכך. אבל במקום שאין כותבין בכתובה שום כלי בפרטות, אלא כוללים הכל וכותבין הכניסה לו בבגדים ותכשיטים סך כך וכך מעות, הרי סך אותן המעות חוב עליו.¹⁶

ג. מנהג יהודי תימן במתן כסף התנאים (שרט) והנדוניה

אחד ממרכיבי הנדוניה היה כסף התנאים, ובלשון יהודי תימן - 'שרט'. במשא ומתן שניהלו המשפחות, נקבע סכום ה'שרט' שמשפחת החתן תיתן לאבי הכלה, ובקבלתו ביטא אבי הכלה את הסכמתו לשידוך. על פי רוב היה אבי הכלה נותן משלו סכום כפול¹⁷ מהסכום שהוסכם עליו, ובכסף הזה קנו לכלה נדוניה - תכשיטים וכן פריטי לבוש שישמשו אותה בשנותיה הראשונות בבית בעלה.¹⁸ במסורת יהודי תימן, ה'שרט' מבטא הערכה וכבוד לכלה ולמשפחתה. וכן כתב לי הרב עובדיה יעבץ, הרב הראשי

חיים (לעיל הערה 8), שם. ואולי הרב שלמה מלאחי הראה לרב יששכר תמר כתב יד שכלל את הפירוש הנזכר.

15 הרב י' תמר, עלי תמר, ירושלמי כתובות, גבעתיים תשמ"ב, עמ' קלו. בהמשך דבריו כתב הרב תמר: "שו"ר [=שוב ראית] במאירי ריש אעפ"י ד"ה נהגו בקצת מקומות של ספרד, שעמד על הדבר בבירור וליבון ההלכה, ובוה תראה ששגג הרב אסף בהערותיו סימן א הערה י"ד ובנספחות סימן א הערה ג שכתב בכמה מקומות נהגו שחוץ מתוספת כתובה שדינה ככול כעיקר הכתובה, היה הבעל נותן לאשתו מתנה והיא הנקראת אצל התימנים 'מתנתא קמייתא' שבה יכולה לעשות כל מה שרוצה ואין הבעל אוכל פירות ורשאית היתה האשה לתת מתנה זו לכל מי שתרצה מבלי שהבעל יוכל לעכב. וזוהי שגיאה במח"כ [=במחילת כבודו], כי מתנה או מתנתא קמייתא הכתובה בכתובה דינה ככתובה לכל דבר שאינה נגבית אלא בהפקעת נשואין ע"י מיתה או גירושין, ומפורש כן בהגהת הרמ"א סימן צ"ג, ס"א ובדרכי משה עיי"ש [=עייין שם]."

16 אבן העזר, סימן פח, ב. בעניין זה ראה בהרחבה בספרו של הרב בר שלום, משפט הכתובה, שער ה, פרק ד, עמ' שמ-שמג.

17 כך לדברי הרב יוסף קאפח והרב עמרם קורת. ויש גם עדויות אחרות.

18 הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 109-110. השווה ח"ו ריינס, "קנין באשה במקרא ובתלמוד", סיני ס (תשכ"ז), עמ' רעז.

האחרון של קהילת צעדה שבצפון תימן ורבה של קריית עקרון: "ה'שרט' פירושו תנאי. ועניינו הסכום הנדרש מהחתן למטרת הסכמת הורי הכלה, שעניינו כיבוד לכלה ולהוריה ברצון שני הצדדים".¹⁹ בעניין זה כתב הרב יעקב ספיר, שביקר בתימן בשנת תרי"ט (1859):

כי כן מנהג הארץ אשר נשותיהם בכסף יקחו (כמוהר הבתולות) מאביהן, לפי משפט הבנות הטובה היא אם יפת תואר אם מיוחסות [=ייחוס], לפיהן יתן הארוס הנדה לאביה, או לאמה ואחיה הגדולים אם יתומה היא, (כאשר לפנים בימים קדומים). ואביה כטוב בעיניו יעשה מהנדה. אם לתתם בחיקו (כאכזר) ויאמר ברוך ה' אשר נתן לי בנות ואעשיר, ואם כאב רחמן, הוא יעשה מזה קשוטין לבתו הכלה ויהיו נערכים עם כסף כתובתה. אבל חרפה היא לבתולה שתנשא בלי מוהר ומתן לאביה, כי נראה שאינה יפה וכשרה ואין לה ערך דמים.²⁰

בהמשך דבריו הוא העיר, שמנהג זה היה נוהג גם בקרב המוסלמים בתימן. על המאמץ שנדרש מצד הבחורים כדי להשיג את ה'שרט', שיאפשר להם לשאת אישה, כתב הרב ספיר:

הבחורים יקחו נשים בעת אשר יגדלו ויהיה כח בידם לשלם מוהר הבתולה כמשפט ולהביא טרף לביתו. ואשר לא תשיג ידו, לא במהרה ישא אשה ההוגנת לו. כי ע"פ הרוב, האבות לא יתנו מוהר ומתן לבניהם כדי להשיאם, ומעמל נפשו יראה חיים עם האשה אשר ישרה בעיניו. אבל הבנות יתארו גם בקטנותן, ואף בפחות מעונת הפעוטות, פן יקדמנה אחר, ואביה מקבל כסף קדושה (גם ספר כריתותיה) כדת. והארוס ממתין לה עד שתהיה ראויה לאיש (בת י"ב שנה), ואז עושים החתונה.²¹

על מנהג יהודי תימן בעניין הנזכר, העיר הרב שלמה קורח, יליד צנעא והרב הראשי של העיר בני ברק: "וכמנהג אבות מימי בראשית וכמובא במשנה ובתלמוד, ואינו כפי שחושבים ע"ה [=עמי הארץ] שהוא דמי מכירת הבת, שהרי גם תראה כי מחזירו [=האב] עם כפליים או יותר, ונקרא בל"ע [=בלשון ערבי] 'שרט', כלומר כסף תנאים".²² בעניין מנהג יהודי צנעא בנדוניה, תוך התייחסות לכסף שקיבל אבי הכלה מהחתן, כתב סבו הרב עמרם קורח, שכיהן בתפקיד הרב הראשי האחרון של יהודי תימן בגלותם:

- 19 במכתבו אלי מתאריך כ"ז בסיוון תש"ע (9 ביוני 2010).
- 20 י' ספיר, אבן ספיר, ליק 1866, דף ס ע"א-ע"ב; הנ"ל, ספר מסע תימן, מהדורת א' יערי, ירושלים תש"ה, עמ' פה.
- 21 י' ספיר, אבן ספיר, שם, דף ס ע"ב; הנ"ל, ספר מסע תימן, שם.
- 22 הרב ש' קורח, עריכת שולחן, ג, הלכות ומנהגים בכתובה, בני ברק תשמ"ה, עמ' שו.

"אין מתנים על אבי הכלה כמה יתן לבתו, שכבר מנהג ידוע שאבי הכלה מוציא כסף השדוכין, וקונה בגדים חדשים ותכשיטי כסף, ומוסיף מממונו כנגדו, פחות או יותר, ומכניס הכל לבתו".²³ ברוח דומה כתב הרב יוסף קאפח, גם הוא יליד צנעא:

אותו סכום כסף, שמסכימים עליו, אינו נכנס חלילה לכיסו הפרטי של האב, אלא משמש כעין סעד לאב, שצריך לקנות לבתו הלבשה ותכשיטים, כדי שתלך אל בית החתן כשהיא לבושה ומקושטת כראוי. כל סכום שהאב מקבל מן הבחור הוא מוסיף מעצמו עליו יותר מכפליים וקונה בו בגדים ותכשיטים לכלה. למשל אם שילם החתן מאה ריאל, הרי אביה מוסיף על כך עוד מאתיים וחמשים ריאל להלבשת הבת, ונמצא שתוך השנתיים הקרובות אין הבעל צריך להוציא עליה כלום לצרכי הלבשה וכל שכן תכשיטין.²⁴

היו מקומות בתימן שבהם גובה ה'שרט' היה שונה מאישה לרעותה, ונקבע לפי ייחוסה של הכלה, וכפי שנכתב לעיל בדברי הרב יעקב ספיר; ולעתים כלל ה'שרט' גם תוספת של פריטים שווי כסף, כגון בגדים ותכשיטים, לכלה ולחלק ממשפחתה.²⁵ היו גם מקומות שבהם תיקנו תקנות בעניין גובה ה'שרט' לבתולה, וכן לגרושה ולאמנה. 'שרט' הבתולות היה גבוה מ'שרט' האלמנות והגרושות. להלן תעריפי 'שרט' שנהגו בקהילות אחדות במחצית הראשונה של המאה העשרים:

הרב יוסף קאפח כתב שסכום הכסף שנתן החתן לאבי הכלה בצנעא עמד על 100 ריאל.²⁶ ביישוב סדה נהגה תקנה שקבעה סכומים אחידים שחייבו בכלל המקרים, למעט מקרים של נישואין בין בני הקהילה, שלגביהם נקבעו סכומים מופחתים. הסכומים שנקבעו היו: 10 ריאל לבתולה ו-5 ריאל לגרושה או לאמנה. אם החתן היה מחוץ

23 הרב ע' קורח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד, עמ' ככב. ראה גם הרב ש' קורח, עריכת שולחן, שם, עמ' שז.

24 הרב יוסף קאפח, הליכות תימן (לעיל הערה 18), עמ' 109-110. על מנהג צנעא כתב גם יהודה לוי נחום: "החתן משתתף בקניית חלק ידוע מבגדי הכלה, ומקביל לזה הורי הכלה קונים נדוניא לבת, בגדים ותכשיטי כסף וזהב כפלים מהסכום שנתן החתן, ונקרא 'נחאל'. את כל מה שהיא מכניסה זוקפים על החתן וכותבים אותו בכתובתה בתור חוב זקוף" (י"ל נחום, מצפונות יהודי תימן, תל אביב תשמ"ז, עמ' 148).

25 על קהילות צפון תימן ראה א' בן דוד, בית האבן: הליכות יהודי צפון תימן, [קריית עקרון] תשס"ח, עמ' 484. על קהילת גחזאן וסביבתה שבדרום תימן ראה ש' בני משה, דור לדור יספרו, [רחובות] תשמ"ה, עמ' 105. וראה גם ז' גראמה, יהודי אלאגברי שבתימן, נתניה תשנ"ז, עמ' 59-60.

26 הרב יוסף קאפח, הליכות תימן (לעיל הערה 18), עמ' 109. בכתובה שנכתבה לרגל נישואי הרב יוסף קאפח עם ברכה בת יוסף צאלח, בתאריך ו' בשבט תרצ"ג (2 בפברואר 1933), נכתב בגב הכתובה סכום הנדונייה כחצי שנה לאחר החתונה, בתאריך כ"ד באב תרצ"ג (16 באוגוסט 1933): כ-128 ריאל.

לקהילה, היה גובה ה'שרט' נתון למשא ומתן בין הצדדים.²⁷ בקהילת ביחאן, שבדרום-מזרח תימן, עמד סכום ה'שרט' לבתולה על 12 ריאל, ולגרושה ולאמנה - על 6 ריאל.²⁸

בקהילת תנעם לא היה סכום ה'שרט' קבוע, אלא היה תלוי במעמד הצדדים. 'שרט' הבתולה נע בין 25 ל-50 ריאל. כשדרשו הורי הכלה סכום גבוה, דרישתם יכלה להתפרש לאחד מן השניים: אמצעי לדחות את ההצעה, או רצון לנצל את המעמד הגבוה של משפחת החתן. היו מקרים שחתנים ומשפחותיהם לוו כסף או משכנו חפצים יקרי ערך ובלבד ששיגו את הסכום הנדרש.²⁹

בראשית המאה העשרים, התנהל בקהילת קעטבה, שבדרום תימן, ויכוח על גובה ה'שרט'. בהשפעת הרב יוסף מצמוני (חאפדי), שהיה מעולי תימן בשנת תרמ"ב (1882) ונלווה לשד"ר הרב חיים צבי פרידמן בביקורו בתימן, נכתבה בבית נשיא הקהילה התקנה שלפיה גובה ה'שרט' יהא 10 ריאל לבתולה ו-7 ריאל לאמנה או לגרושה.³⁰

בקהילת רדאע, הקהילה השנייה בגודלה לאחר קהילת צנעא הבירה, עמד ה'שרט' בתחילה על כ-25 ריאל לבתולה ועלה עד לסכום של 60-70 ריאל, ורבים לא השיגה ידם לעמוד בו. לאחר התערבות השלטונות בעניין זה, נקבע בשנת תש"ב (1942), שבכל מחוז רדאע יהיה סכום ה'שרט' לבתולה 40 ריאל, ולגרושה או לאמנה - 20 ריאל.³¹

ככמה קהילות במחוז שרעב, שבדרום תימן, בתנאים שסוכמו בין המשפחות, היה אבי החתן או החתן משלם 'שרט' לפי חשיבות משפחת הכלה, וכן היה אבי הכלה מתחייב על הסכום של הנדוניה לפי ייחוס המשפחה והיכולת שלה.³² היו מקרים שברישום הנדוניה בכתובה התחשבו במצב משפחת האישה, ובכל מקרה נהגו שלא לפחות מסכום של 3 ריאל לבתולה.³³

הרב שלום אפרים הכהן סיפר שבתחילת שנות הארבעים של המאה העשרים, היה סכום ה'שרט' בצנעא גבוה ורבים התקשו לעמוד בו. באספת רבנים ועסקנים בראשות הרב הראשי הרב עמרם קורה, נקבע סכום נמוך יותר, אך התקנה לא יצאה אל הפועל:

- 27 ש' בני משה, במסילה נעלה, רחובות תשמ"ח, עמ' 31-32; הנ"ל, דור לדור יספרו (לעיל הערה 25), עמ' 105.
- 28 ש' להב, קהילת יהודי ביחאן, נתניה תשנ"ו, עמ' 80.
- 29 מפי רפאל מנצור מעולי תנעם, אשקלון.
- 30 י' רצהבי, במעגלות תימן, תל אביב תשמ"ח, עמ' 53.
- 31 ש' עמיהוד, פעולות צדיק - יבי"ע [יחיא בן יחיא עומיס], חמ"ד תשמ"ז, עמ' קסה-קעו. וראה גם שם בעמ' קנו, קסב.
- 32 הרב ס' חוזה, תולדות הרב שלום שבזי ומנהגי יהדות שרעב בתימן, חלק א, ירושלים תשל"ג, עמ' פה.
- 33 שם, עמ' צ.

כאשר הוצע שידוך לנכדתו של הרב עמרם קורח, דרשה המשפחה לקבל את הסכום הגבוה שהיה נהוג קודם התיקון. הרב עמרם קורח טען שהדבר אינו בשליטתו, כיוון שהורי הבת רואים בנתינת ה'שרט' לפי התעריף החדש ביטוי לחוסר כבוד כלפי בתם. אמרו לו: אם משפחתו של הרב אינה עומדת בתקנה, כיצד יעמדו בה שאר חברי הקהילה? עוד העיר הרב שלום שה'שרט' הגבוה גרם לבחורים יתומים ולאחרים מבתים עניים לעכב את זמן הנישואין עד שיצליחו לחסוך את סכום ה'שרט' ולשאת אישה בגיל מבוגר יחסית.³⁴

סכומי ה'שרט' לא היו אפוא אחידים, אפילו מדובר במקום אחד. במקומות מסוימים נוצרו הבדלים בשל יצירת זיקה בין סכום ה'שרט' לייחוס המשפחה; הבדלים בין הנוהג במקומות מסוימים לנוהג במקומות אחרים נוצרו, כפי הנראה, בשל פערים בין מצבם הכלכלי של בני קהילה מסוימת או תושבי מחוז מסוים, לבין המצב הכלכלי שרווח במקום האחר; והבדלים בסכומי ה'שרט' בין תקופות נוצרו בעקבות שינויים שחלו בערך המטבע.

ה'שרט' שנתנו החתן או משפחתו לכלה, כלל כסף ושווה כסף כגון בגדים ותכשיטים. את התנאים שקבעו הצדדים לגבי גובה ה'שרט' וכן פרטים הקשורים להמשך ההתקשרות עד לנישואין, לא נהגו ברוב קהילות תימן לכתוב בשטר. במקרה של ביטול הסכם השידוכין לאחר מתן ה'שרט', אם צד הכלה הוא שביטל, היה סכום ה'שרט' מוחזר לחתן, ואם משפחת החתן היא שביטלה, היו קהילות שבהן הוא הפסיד את ה'שרט' שנתן.³⁵

יש להעיר שהרב יחיא צאלח (מהרי"ץ)³⁶ נשאל לגבי אנשים שחיו בכפרים, שהייתה להם אפשרות לתת לבתם נדוניה, ולמרות זאת - לא נתנו. בדברי תשובתו הוא כתב:

המונע מליתן לבתו נדוניה, עובר על דברי חכמים ואין רוח חכמים נוחה הימנו ... ועוד ראוי לכופו ליתן לבתו עתה, לפי שהבת כשרואה לאחר מיתת אביה איך הלכה בפחי נפש מבית אביה דלה ורק"ה³⁷ בלא עישור נכסים,³⁸

34 את הדברים שמע הרב איתמר חיים כהן מבני ברק מאביו הרב שלום.

35 הרב י' רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, ו, בני ברק תשס"ב, סימן רה, יג, ציון נט, עמ' שסג-שסד; הנ"ל, "כפיית גט בטוענת 'מאיס עלי'", פעמי יעקב נו (תשס"ה), עמ' קפב; א' בן דוד, בית האבן (לעיל הערה 25), עמ' 484.

36 מגדולי חכמי תימן, חי במאה השמונה עשרה (מוזכר לעיל בעמ' 2).

37 הכוונה "וריקה". על פי בראשית מא יט: "וְהָיָה שְׁבַע-פָּרוֹת אַחֲרוֹת, עֲלוֹת אַחֲרֶיהָ, דְּלוֹת וְרָעוֹת תֹּאֵר מְאֹד, וְרָקוֹת בָּשָׂר".

38 עישור נכסים משמעו, שאם מת האב והשאיר אחריו בנות לא נשואות, חייבים היורשים לתת עשירית מנכסי הירושה לכל אחת מהן. ראה כתובות סח ע"א; רמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות, עשירית מנכסי הירושה לכל אחת מהן.

היא הולכת ומוציאה מהיורשים ממקום אחר, ועל ידי זה באים למריבות וחלול התורה, על כן ראוי לכופו לתת כבוד לדיני התורה.³⁹

הדברים שכתב "היא הולכת ומוציאה מהיורשים ממקום אחר"⁴⁰ כוונתם שאם לא נותנים לבת נדוניה בעת נישואיה, וכן אם לא מתחשבים בבת בחלוקת הירושה, יגרום הדבר לבת ללכת ולתבוע את זכויותיה בערכאות של גויים, שם יש לבת חלק בירושה,⁴¹ ועל ידי כך ייגרם חילול ה'. ולכן צריך לכופו את האב לתת לבתו נדוניה, ובכך יישמר כבוד דיני ישראל.

ד. רישום הנדוניה בכתובה

בכתובות מתימן נכתב בדרך כלל הסך הכללי של הנדוניה; בקהילות אחדות צוינו בגוף הכתובה פרטי הנדוניה וערך כל פריט. לרוב העריכו את גובה הנדוניה רק לאחר הנישואין ואת הסכום שנקבע בהערכה, כתבו בכתובה, ובמקרה של פירוק הנישואין, הייתה האישה גובה את כתובתה ונדונייתה. שתי דרכים היו לרישום הנדוניה בכתובות, ואזורים שונים בתימן נבדלו זה מזה בדרך הרישום שנהגו בה: הדרך האחת - כתיבת כתובה ראלית אישית, שבה נרשמו בגוף הכתובה התחייבויותיו הכספיות המדויקות של הבעל; האחרת - כתיבת כתובה קצובה, שבה נרשמו בגוף הכתובה התחייבויות כספיות בנוסחה כללית, כדי שלא לבייש את מי שאין לה,⁴² ובחלוף פרק הזמן שהוגדר (שבוע או

פרק כ, הלכות ג-ד.

39 מהרי"ץ, שו"ת פעולת צדיק, מהדורת הרב מ' רצאבי, ירושלים תשס"ג, חלק א, סימן טו.

40 מחמת מורא המלכות כתב מהרי"ץ ברמז "ממקום אחר".

41 על פי ההלכה האסלאמית (שְׁרִיעָה) הנשים מקבלות חלק מהירושה, אולם היו מקומות שהלכו על פי המנהג (צֶרְף) שהנשים אינן יורשות. בתימן ככל שהשלטון המרכזי בצנעא היה חזק, כמו למשל בתקופת שלטון האימאם יחיא במחצית הראשונה של המאה העשרים, כך הופעלה הלכה למעשה ההלכה האסלאמית, והיו יהודיות שפנו לבית הדין השרעי כדי לקבל את זכויותיהן. ראה י' טובי, "ירושת נשים בחברה היהודית והמוסלמית", ש' סרי (עורך), בת תימן (לעיל הערה 12), עמ' 35-49. הרב עמרם קורח, שכיהן בתפקיד הרב הראשי האחרון ליהודי תימן, במקרים שנדרש ממנו הדבר, טיפל בחלוקת ירושות בקהילה היהודית על פי ההלכה המוסלמית הקובעת שגם הבת יורשת. ראה דבריו של פרופ' שלמה דב גויטיין, בפתח דבר שכתב לספרו של הרב ע' קורח, סערת תימן (לעיל הערה 23), עמ' 12.

42 החל מן המאה השתים עשרה, החל להתפשט בקרב יהודי אשכנז המנהג של הכתובה הקצובה, שכללה גם את הנדוניה וגם את תוספת הכתובה. הסכום שנרשם בכתובה הקצובה היה גבוה באופן יחסי, וישנן דעות אחדות לגבי מטרתו. לפי דעה אחת, הוא נועד למנוע גירושין פוזיזים או לפחות להקשות את ביצועם, ובדרך זו לא יהיו הנשים קלות בעיני בעליהן להוציאן. לפי דעה אחרת, מטרתו למנוע בושה ממי שאין לה. ויש הסוברים שבגלל אירועים היסטוריים של פרעות ונדודים, היו נשים שאיבדו את כתובתן, והסכום הקצוב מאפשר לאישה לגבות את כתובתה גם

חודש או כיו"ב) מיום הנישואין, נרשמו בגב הכתובה ההתחייבויות המדויקות. הרב עמרם קורח כתב בעניין זה על מנהג היהודים בצנעא:

הבגדים והתכשיטין, שמין אותן אחר הנישואין בשער שבשוק בלי תוספת,⁴³ וסכום דמיהם כותבים אותו על שם הכלה, חוב זקוף ומלוה זקופה, על הבעל באחריות ושעבוד נכסים, שאם בא להוציאה וכבר בלו הבגדים והתכשיטין או אבדו, חייב הבעל לשלם הסך שזוקף עליו במושלם.⁴⁴

יש כתובות קצובות שבהן רשמו בגב הכתובה או בתחתית גוף הכתובה תוספת על הנוסח הנ"ל, והיא פירוט הערך הכספי של כל פריט ופריט מן הבגדים ומן התכשיטים שהעלתה הכלה לבית בעלה. לעתים צורף לכתובה דף ובו נרשמו הפריטים וערכם. סביר להניח שבדרך כלל רשמו את הערכת הנדוניה בדף נפרד, ורק מעטים שמרו אותו מצורף לכתובה. בדרך כלל נעשתה הערכה כללית של כל מה שהביאה עמה הכלה, וזה מה שנרשם בגב הכתובה. לקמן נוסח רישום הנדוניה בשלושה סוגי הכתובות: 1. כתובה קצובה. 2. כתובה ראלית אישית, שבה נרשם סכום הנדוניה בגוף הכתובה. 3. כתובה ראלית אישית, שבה נרשם פירוט הנדוניה בגוף הכתובה.

1. כתובה קצובה

בחרתי להדגים כתובה קצובה מצנעא בירת תימן, שכתב אותה הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), לרגל נישואי בנו אברהם עם ג'זאל, בת הרב יחיא עזירי, בתאריך ט' בשבט תקל"ח (6 בפברואר 1778). בגוף הכתובה נרשם הסכום הכללי כדלקמן:

מבלי להציגה. על הכתובה הקצובה באשכנז ראה י"א איגוס, "שעור הכתובה בתור קנה מדה לעמדתם הכלכלית של היהודים בגרמניה בימי הביניים", חורב ה (תרצ"ט), עמ' 143-168; א"ח פריימן, "שיעורי הכתובה באשכנז וצרפת בימי הביניים", ש' ליברמן (עורך), ספר היובל לא' מארכס, ניו יורק תש"י, עמ' שעא-שפה; י' ריבלין, "שבועת האלמנה בין ספרד לאשכנז", מחקרי משפט כא (תשס"ה), עמ' 713-716.

הכוונה בלי להוסיף על סכום ההערכה, כגון תוספת שליש וכדומה.

43 הרב ע' קורח, סערת תימן (לעיל הערה 23), עמ' קכב. ברוח דומה כתב נכדו, הרב שלמה קורח: "ומנהגי זה לשום מראש ולזקוף אותו כחוב יש בו נפ"מ [=נפקא מינה] גדולה, כדי למנוע בעתיד מצה ומריבה כמה שוין, ובפרט לאחר שבלו או אם נאבדו, וגם מעלה שהוא צמוד לכסף צרוף של הקרושים, אשר כפי שיתבאר יש בהן סך 2.25 גרם סיג בלבד, ואם יארעו שינויים במטבעות הרי זה השינוי יהיה לפי מחיר אותה כמות של הכסף... כי מאחורי הכתובה כותבין השווי האמיתי לפי מה שהביא והכניס כל אחד ואחד" (הרב ש' קורח, עריכת שולחן [לעיל הערה 22], עמ' שז-שח). וכן כתב יוסף חבארה, יליד צנעא: "אחר החתונה הביאו כמנהג שמאי אשר העריך, פחות או יותר, את כל אשר הכניסה הכלה לבית אישה וזאת בנוכחות ביה"ד. הסכום הנקבע נכתב בעמוד השני של הכתובה" (י' חבארה, בתלאות תימן וירושלים, ירושלים תש"ל, עמ' 38).

ודא נדוניה דהנעילת ליה מיאה' קפלה פצה הכל נתקבל חתן זה ובא לידו ונעשה ברשותו וזקף הכל על עצמו במלוה ורשו ודי יהב לה בעלה חתנא דנן במתנתא קמייתא מיאה' קפלה פצה ודרתא במדור יהודאי במפקנה ומעלנה וכל צורכה דחאזו לה מארעית תהומא ועד רום רקיעא ורצה והוסיף לה תוספת בסוף מוהרה מאיה' קפלה פצה אלכל מן הזה אלקפאל אלפצה אלמדכורה פוק אלדי יצח פי כל מאיה' קפלה מנהא אתנין ועשרין קפלה פצה טייבה כאלצה בוון אלצאגה אלצנעאני אלמערוף לאלפצה פי מדינה' צנעא פי סוק אלצווג.⁴⁵

תרגום: וזו הנדוניה שהכניסה לו, מאה קפלה כסף. הכול קיבל חתן זה ובא לידו ונעשה ברשותו, וזקף הכול על עצמו במלוה וחוב. ואשר נתן לה בעלה החתן הזה במתנה הראשונה, מאה קפלה כסף, ומגורים בשכונת יהודים ביציאתה וכניסתה, וכל צרכיה הראויים לה, מקרקעית התהום ועד רום השמים. ורצה והוסיף לה תוספת בסוף המוהר שלה, מאה קפלה כסף. הכול מאלו קפאל הכסף הנזכרים למעלה, שעולה בכל מאה קפלה הם עשרים ושניים קפלה כסף טהור מזוקק במשקל הצורפות הצנעאנית, הידוע לכסף שבעיר צנעא בשוק הצורפים.

ובגב הכתובה נרשם הסכום הֶרְאֵלִי האישי כדלקמן:

בפנינו העדים חתומי מטה קנה אברהם ן יחיא ן מ'ו יוסף צאלח יצ'ו קנין שלם מעכשו ודאלך באן ענדה לזוגתה גזאל בנת מ'ו יחיא אלעזירי כמסה קרוש חגר קאצר תמן חוב זקוף ומלוה זקופה ולא ישמיט עליה חוב זה ואפי' [לן] בשביעית ושעבד כל נכסיו פי דאלך קרקע ומטלטלין מטלטלין ע'ג הקרקע דקנה ודיקני וכאן דאלך יום ב' ג' באדר בפ'ט והכל שריר וקיים. שלום ן סעדיא הכהן יש'ל, הצעיר שלמה ן ישועה יצ'ו.

תרגום: בפנינו העדים חתומי מטה קנה אברהם בן יחיא בן מ'ו יוסף צאלח יצ'ו [=ישמרו צורו ויוצרו] קניין שלם מעכשיו, וזה: שיש אצלו לאשתו ג'זאל בת מ'ו יחיא אלעזירי חמישה קרוש חגר⁴⁶ פחות שמינית, חוב זקוף ומלוה זקופה. ולא ישמיט עליה חוב זה ואפי' [לן] בשביעית. ושעבד כל נכסיו בזה, קרקע ומטלטלין, מטלטלין על גבי הקרקע, שקנה ושיקנה. וזה היה יום ב' ג'

ברשות ר' דוד חכם צדוק, קריית אנון. 45

קרוש הוא הריאל, המטבע בעל הערך הגבוה בתימן. בכתובות נכתב קרוש חגר וכן גם קרוש פראנצי, ובדורות האחרונים לא היה הבדל ביניהם. הרב שלום יצחק הלוי, שחי בצנעא ברבע הראשון של המאה העשרים, כתב: "דבימינו לא היה הבדל בין חגר' לפראנצי". ראה דבריו בתוך מהרי"ץ, שו"ת פעולת צדיק (לעיל הערה 38), חלק ב, סימן יב, הערה א. 46

באדר ב"ט⁴⁷, והכול חזק וקיים. שלום בן סעדיא הכהן⁴⁸ יש"ל [=יינון / יהי שמו לעולם], הצעיר שלמה בן ישועה⁴⁹ יצ"ו.

בכתובה שלפנינו נעשתה ההערכה כשלושה שבועות וחצי לאחר החתונה. ההערכה העלתה סכום של חמישה קרוש פחות שמינית קרוש.

2. כתובה ראלית אישית שבה נרשם סכום הנדוניה בגוף הכתובה

בכתובה מהיישוב קצבת צ'לימה, שנכתבה לרגל נישואי יוסף אבן מוסי' אלבוני עם ג'זאל בנת סעיד, בתאריך י"ט באב תקי"ז (5 באוגוסט 1757), נרשם סכום הנדוניה עם הסכומים הנוספים בגוף הכתובה:

ודא נדוניה דהנעילת ליה סתה קרוש חגר הכל נתקבל חתן זה ובא לידו ונעשה ברשותו וזקף הכל על עצמו במלוה ורשו ודי יהב לה בעלה חתנא דנן במתנתא קמיתא מת'ל ד'אלך סתה קרוש... ורצה והוסיף לה תוספת בסוף מוהרה נצף קרש אלכל מן הדי' אלקפאל אלמדכורה פוק פצה טייבה גיידה כאלצה פי מדינת צנעא ורסאתיקהא גאיזה ללביע ושרא פי סוק אלסווג.⁵⁰

תרגום: וזו הנדוניה שהכניסה לו, שישה קרוש חגר. הכול נתקבל חתן זה ובא לידו ונעשה ברשותו וזקף הכול על עצמו במלוה וחוב ומה שנתן לה בעלה החתן הוזה במתנתא קמיתא כמו הנזכר שישה קרוש... ורצה והוסיף לה תוספת בסוף המוהר חצי קרוש. הכול מן קפאל הכסף הנזכרים לעיל כסף טוב מעולה טוהר בעיר צנעא וסביבתה עובר לסוחר, במיקח וממכר בשוק הצורפים.

סיכום הסכומים הרשומים בכתובה הוא: נדוניה - שישה קרוש חגר, מתנה ראשונה - שישה קרוש, תוספת למוהר - חצי קרוש.

בכתובה מקהילת ד'מאר, שנכתבה לרגל נישואי יוסף סיאני עם חמאמה ושצ'י בתאריך י"ד בתשרי תקפ"ט (22 בספטמבר 1828), נרשם סכום הנדוניה בגוף הכתובה:

ודא נדוניה דהנעילת ליה, תסעה קרוש ונצף חגר... ורצה והוסיף לה תוספת בסוף מוהרה, וקייה פצה מוכ'לץ. הכל נתקבל חתן זה ובא לידו ונעשה ברשותו, וזקף הכל על עצמו במלוה ורשו.⁵¹

47 = לשטרות, תקל"ח ליצירה (2 במארס 1778).

48 דיינ בבית הדין בצנעא, נפטר בשנת תקמ"ה (1785).

49 דיינ בבית הדין בצנעא, נפטר בשנת תקנ"ה (1795).

50 ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי היד, Heb. 80 901/46.

51 מפעל חשיפת גנזי תימן, חולון, תיק סא, מס' 17.

סיכום הסכומים הרשומים בכתובה הוא: נדוניה - 9.5 קרוש חגר, תוספת למוהר - 1 וקיייה כסף טהור.

בכתובה מקהילת פללה, שנכתבה לרגל נישואי מוסא בן עמראן עם צאלחה בנת גמיל בתאריך כ' באדר ב' תר"ג (22 במארס 1843), נרשם סכום הנדוניה:

ודא נדוניא דהנעילת ליה כסף לבושין ותכשיטין דדמותהון ארבעה קרוש ונצף חגר. ורצה והוסיף לה בעלה חתנא דנן נצף קרש חגר. האוי כתובה דא נדוניה ותוספת כמסה קרוש חגר בר מעיקר כתובה... הכל נתקבל חתן זה ובא לידו ונעשה ברשותו, וזקף הכל על עצמו במלוה ורשו...⁵²

סיכום הסכומים הרשומים בכתובה הוא: נדוניה - כסף בגדים ותכשיטים בשווי 4.5 קרוש חגר, תוספת - 0.5 קרש חגר. סך הכול נדוניה ותוספת - 5 קרוש חגר.

3. כתובה ראלית אישית שבה נרשם פירוט הנדוניה בגוף הכתובה

בכתובה מקהילת צ'אלע, שבדרום תימן, שנכתבה לרגל נישואי סאלם בן נסים עם סלאמה בת סלימאן, בתאריך י"א בניסן תר"פ (30 במארס 1920), נרשם פירוט הנדוניה בגוף הכתובה, תוך ציון כל פריט מהתכשיטים ומהבגדים וערכו. את ערכם המספרי בעברית של הסכומים רשמתי בתוך סוגריים.

ודא נדונייא דהנעילת כלתא דא לבעלה חתנא דנן כסף ולבושין ומאני תכשיטין מן ד'אלך [=מזה]: תפצילה קיצאני בג' [=3] חרוף, רדה חמרא בג' [=3] חרוף, תפצילה אביארי בחרפין [=2] חרוף, שבכה כובאני בחרפין [=2] חרוף, תוב אסוד בארבעה קרוש ונץ [=4.5] קרוש, תפצילה משסן בג' [=3] קרוש, ארבע מטארח בג' [=3] קרוש ורבע ותמן [=ושלוש שמיניות קרוש], עקדה בקרש [=1] ותמן [=ושמינית קרוש], דוקה מן וקייתין בג' [=3] חרוף, תכריץ מן וקייתין בחרפין [=2] חרוף, תחמול מן וקייה בחרף ונץ [=1.5] חרוף, קלד בכמסעשר קרש [=15] קרוש, תלאת חילק בקרש ונץ [=1.5] קרוש] ותמן [=ושמינית קרוש], מרתק בניץ [=0.5] חרוף. הוי כלל נדוניה ושרט, אלעיקר [=העיקר] כמס [=5] אווק פצ'ה טייבה נקייה אמאמייה גאזייה פי אביע ואלשרא פי אלמדן ואלאסוואק מטבועה די מדינת צנעא [תרגום: כסף טוב נקי ממלכתיים עובר לסוחר במקח וממכר בערים ובשווקים מטבעות שבעיר צנעא].⁵³

52 ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי היד, Heb. 80 901/1350.

53 ברשות לאה גמליאל, רמת ישי. לכתובות מהגניזה הקהירית שבהן פורטו מרכיבי הנדוניה ראה M.

יש להעיר, שמצוי בידי גם דף המצורף לכתובה הנ"ל ובו העתק של ההתחייבויות שבגוף הכתובה. תאריכו של הדף כתאריך הכתובה, וכן חתומים עליו עדי הכתובה, דבר המלמד שההערכה נעשתה ביום החופה.

ה. הערך הכספי של הנדוניה

בכתובה נרשם הערך הכספי של הנדוניה; אבל יש לשאול, אם מה שרשום בכתובה הוא ערך כספי ראלי של הנדוניה, או שמא הוא כולל בתוכו תוספת מסוימת, שכתובתה נועדה להאדיר את המעמד של בני הזוג בשעת קריאת הכתובה. על הערך הכספי של הנדוניה הרשומה בכתובה כתב הרמב"ם:

מנהגות רבות יש בנדוניא. יש מקומות שנהגו שיכתבו בכתובה הנדוניא ביתר על דמיה בשליש או בחמיש או במחצה, כגון שתהיה נדוניתה מאה וכתבין שהכניסה לו מאה וחמשים, כדי להרבות בפני העם. וכשתבוא לגבות לא תגבה אלא המאה.⁵⁴

על דברי הרמב"ם העיר הרב יוסף קאפח: "אין הדברים ברורים לי. שאם המנהג הזה ידוע ומפורסם שכאשר כותבים מאה וחמשים לא הכניסה לו אלא מאה ואינה גובה אלא מאה, מה ריבוי בעיני העם איכא, הרי אין זה אלא השאה מילולית".⁵⁵ ועל מנהג תימן כתב: "ומנהגנו היה שמין כל מה שהכניסה וזוקפין אותו חוב על הבעל בלי תוספת בלי חסרון".⁵⁶ וכאשר גובה בין בגירושין בין במיתת הבעל, שמין כל מה שנשאר לה ומשלימין לה את הסכום הנקוב בלבד במלואו".⁵⁷ כפי שיובא לקמן, העיון בכתובות מתימן מראה שבכתובות מקהילות מסוימות נכתב "בתוספת שלישי" או "בלא תוספת שלישי"; אך, כאמור, המנהג ברוב הגדול של המקומות בתימן וכן בצנעא, מקום מגוריו של הרב יוסף קאפח, היה, כפי שציין, רישום סכום הנדוניה בלבד בלא תוספת שלישי.

בבדיקה של 1,506 הכתובות שבאוסף הכתובות שברשותי, הכוללות כתובות מכ-570 יישובים בתימן, נמצאו 87 כתובות מ-47 יישובים שנכתב בהן בנוסח רישום הנדוניה "בתוספת שלישי", ו-22 כתובות מ-15 יישובים שנכתב בהן בנוסח רישום הנדוניה "בלא תוספת שלישי". כל שאר הכתובות, שלא צוין בהן לא זה ולא זה (כ-93%)

A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine, A Cairo Geniza Study*, II, Tel Aviv and New York 1981, pp. 157, 177, 183, 199, 238, 244, 442, 455.

54 רמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות, פרק כג, הלכה יא.

55 רמב"ם, משנה תורה [קאפח], הלכות אישות, שם, ציון יג, עמ' תעז.

56 ראה גם בדברי הרב עמרם קורח, לעיל בתחילת סעיף ג.

57 רמב"ם, משנה תורה [קאפח], שם, עמ' תעז.

סתמן כפירושו, שאין בהן שום תוספת.

לקמן נוסח של רישום סכום הנדוניה בכתובות אחדות שצוין בהן "בתוספת שלישי". בכתובה אחת מתאריך ו' בניסן תס"ג (12 במארס 1703), מהיישוב סעדייה כ'ארג ד'מאר, מופיע בגוף הכתובה ברישום הנדוניה נוסח מפורש בעניין תוספת השלישי:

ודא נדוניה דהנעילת ליה עשרה קרוש פצה אלדי יצח וזן כל קרש מנהא תסע קפאל אלא תלת [תרגום: וזו הנדוניה שהכניסה לו, עשרה קרוש כסף, שעולה משקל כל קרוש מהם תשע קפלה פחות שלישי]. וזאת הנדוניה בהוספת שלישי כי כן מנהג המקום להוסיף שלישי ובשעת הגבייה פוחתין אותו השלישי שהוסיפו.⁵⁸

לעומת הנוסח המפורט הזה, בשאר הכתובות הללו נכתב ברישום סכום הנדוניה בגוף הכתובה נוסח קצר של המילים "בתוספת שלישי" בלבד. למשל, בכתובה מתאריך כ"ב בטבת תרט"ז (30 בדצמבר 1855), מקהילת ביצ'א, צוין הסכום: נדוניה 14.25 וקיה כסף, תוספת על עיקר כתובה 0.25 וקיה, סך הכול 14.5, "בתוספת שלישי".⁵⁹ בכתובה מתאריך י"ב בשבט תש"ה (26 בינואר 1945), מהיישוב קעטבה, מתחת לחתימת העדים, נכתב: "חשבון החוב והכתובה אתנין ותלאתין [=32] ריאל בתוספת שלישי. וזה קיום חשבון הכסף. ב"ד [=בית דין] קעטבה".⁶⁰

לקמן נוסח של רישום סכום הנדוניה בכתובות אחדות שצוין בהן "בלא תוספת שלישי": בכתובה מתאריך י"ז באדר תקל"ט (5 במארס 1779), מהעיר רצאבה, צוין הסכום: [נדוניה] 5.25 קרוש חגר, "בלא תוספת שלישי".⁶¹ בכתובה מתאריך כ"ב בסיוון תקמ"ז (8.6.1787), מהיישוב מכלבאן, צוין הסכום: נדוניה 9 קרוש + שמינית, "בלי תוספת השלישי".⁶²

בעיר רדאע, במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, נהגו לכתוב את ערך הנדוניה "בתוספת שלישי", ומסוף המאה התשע עשרה השתנה המנהג. במשך שנים אחדות כתבו "בלא תוספת שלישי", ואחר כך ללא התוספות הנ"ל. למשל: בכתובה מתאריך י"ג בתשרי תקי"ד (11 באוקטובר 1753) צוין הסכום: נדוניה 20 קרוש חגר, "בתוספת שלישי".⁶³ כאמור, בסוף המאה התשע עשרה החלו לכתוב "בלא תוספת שלישי". למשל:

58 מפעל חשיפת גנזי תימן, חולון, תיק סא, מס' 3.

59 ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי היד, Heb. 80 901/1030.

60 ברשות רינה כבתי, גן יבנה.

61 מפעל חשיפת גנזי תימן, חולון, תיק סא, מס' 10.

62 שם, מס' 79.

63 ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי היד, Heb. 80 901/907.

בכתובה מתאריך כ"ו באלול תרנ"ז (24 בספטמבר 1897) צוין הסכום: נדוניה 8.25 קרוש חגר, "בלא תוספת שלישי".⁶⁴ ולאחר כמה שנים כתבו בנוסח הרגיל, בלא ההערה בעניין תוספת השלישי. למשל: בכתובה מתאריך ט' בשבט תרס"ז (24 בינואר 1907), צוין הסכום: נדוניה - 3.25 + שמינית קרוש חגר.⁶⁵ בכתובה מתאריך י"ז באדר תרס"ט (10 במארס 1909), נכתב: "ונדוניה דהנעילת כלתא דא לבעלה חתנא דנן סתה קרוש חגר ותמן [=6 + שמינית קרוש] תמה צחיחה".⁶⁶ ביטוי זה, תמה צחיחה, שפירושו "שלמה ואמתית", חוזר בכתובות נוספות. סביר להניח שתוספת זו באה למנוע מחלוקת אם מדובר "בתוספת שלישי" או "ללא תוספת שלישי", כפי המנהג החדש.

ו. פירעון הנדוניה

בתימן היה שטר הכתובה שווה ערך להתחייבותו של הבעל. שאלות שהופנו לרב יחיא צאלח (מהרי"ץ) במאה השמונה עשרה, מלמדות על ערכו הכספי של שטר הכתובה התימני ועל היותו ניתן למימוש. אחת השאלות מדברת על "אודות האיש, אשר שילם בחייו לאם הבנים כתובתה וחובה ויצאה מביתו, ולא נשאר כי אם הגט".⁶⁷ בשאלה אחרת מוזכר "מי שהיה נשוי לבתולה וגירשה ופרעה כתובתה".⁶⁸ על המנהג בקהילת צעדה שבצפון תימן כתב לי הרב עובדיה יעבץ:

הנדוניה והחוב נרשמים מאחרי הכתובה ביד הרב. והם: א. כל כמות הכיבודים. כגון, בגדים ותכשיטין וכלי בית, וסכום כסף כפי כוחם, והרב עורך שומא על כל פריט ופריט, חיוב תלוי ועומד על החתן ורשום מאחורי הכתובה לעת הצורך. שאם לא יוצלחו נישואיהם ויגיעו לידי הסכם גירושין, הכל יבוצע כך: אם הבעל דורש הגירושין בניגוד לרצון האשה, אזי הוא חייב בתשלום הנדוניה כראות עיני הרב, יחד עם סכום הכתובה שנקבע בזמנו בריאליים בכתב מאחורי הכתובה.⁶⁹

היו שציינו במפורש, על גב הכתובה, שסכום הנדוניה מיועד למקרה של גירושין או אלמנות.⁷⁰ למשל: בכתובה מקהילת צנעא, מתאריך י"ג בניסן תנ"ד (9 באפריל 1694),

64 ברשות משה חגיבי, נתניה.

65 ברשות גיא שרעבי, פתח תקוה.

66 ברשות יונה ארגש (משה), ראש העין.

67 מהרי"ץ, שו"ת פעולת צדיק (לעיל הערה 38), חלק א, סימן יט.

68 שם, סימן סג. למקרים דומים ראה שם, סימנים נט, קי, קלו, קסז; חלק ב, סימן קעו; חלק ג, סימן רסה.

69 במכתבו אליי מתאריך כ"ז בסיוון תש"ע (9 ביוני 2010).

70 בתשובה מצנעא של הרב יחיא קאפת, כנראה לשאלה שנשאל מקהילת מנאכה, כתב: "ומה

נכתב בגב הכתובה "תסלים דאלך אלחוב לוקת תתאלמן או תתגרש ממנו בגט",⁷¹ כלומר: תשלום זה הוא החוב לזמן שהיא תתאלמן או תתגרש ממנו בגט. בכתובה מקהילת צעדה, מתאריך כ' בטבת תקצ"ג (13 בינואר 1833), נכתב בגב הכתובה: "ואין לה לגבות חוב זה ממנו כל זמן שהיא אשתו והוא אישה אלא כשתתאלמן או תתגרש ח"ו [=חס ושלום]".⁷² במקרה גירושין היה הבעל משלם את ערכה של הנדוניה נוסף על הסכום שהתחייב בגוף הכתובה, ובמקרה אלמנות הייתה האישה גובה את ערכה מנכסי בעלה.

בעת גירושין נהגו חברי בית הדין לתעד את הפירעון כדי למנוע גבייה נוספת על הרשום בכתובה. לקמן דוגמות של רישומים ממקורות מגוונים:

בפנקס בית הדין בצנעא מופיעים רישומים שלפיהם קיבלה האישה את כל המגיע לה על פי הרשום בכתובה. למשל: בפסק מתאריך כ"ח בניסן תקל"ג (24 באפריל 1773) נכתב: "גירש ן סלי אלכתה את אשתו לולוה דהות מתקריא גנא בנת סלי מגארי וקבצת חובה וכתובתה באלופא". תרגום: גירש סלי[מאן] אלכתה את אשתו לולוה שהייתה נקראת גנא בת סלי[מאן] מגארי, וקיבלה חובה וכתובתה במלואם.⁷³

ישנן כתובות שבגבן צוין שהן נפרעו. למשל: בכתובה מצנעא שנכתבה לרגל נישואי חיים כליב ונצרה עראקי בו' בתמוז תרנ"ב (2 ביולי 1892), נכתב בגב הכתובה בכתב ערבי, שנפרע כל החוב של הבעל לאשתו.⁷⁴ בגב של כתובה מצנעא נכתב, בתאריך ז' בשבט תרנ"ו (22 בינואר 1896), שטר, הוא כעין 'זיכרון דברים', המתעד שסאלם דאר גירש את תרכייה לוי, ונתן לה את כל המגיע לה לפי הכתובה, והתחייב לדאוג לכלכלה של בתם המשותפת.⁷⁵

בגטין אחדים צוין בגב הגט שהכתובה נפרעה. בגב של גט מצנעא, מתאריך י"ז באייר תרפ"ה (11 במאי 1925), נכתב: "גירש יחיא בן סעיד אלעראקי את אשתו שמעה בנת הרון אלנקאש בגט זה בפנינו ואופאהא [תרגום: ושילם לה כל] חובה וכתובתה".⁷⁶

ששאלת על החוב שנותן האב לבתו אם יכול לחזור וליקח אותו לעצמו, דבר פשוט הוא שכוון שנתנם לבתו מתנה וזכתה בהם שאינו יכול לחזור בו, וגם האשה אינה יכולה לגבות מבעלה אלא אחר גירושין או מיתה, זולתי אם יש לחוש שהבעל יכלה אותם כדרך סוכאי יין וזוללי בשר שהיא יכולה להוציאם כדי שלא יפקירם עליה" (הרב ש' עוזירי, ספר עקבי שלום, בעריכת משפחת המחבר, [תל אביב] תשס"ו, עמ' עח).

71 מפעל חשיפת גנזי תימן, חולון, תיק סא, מס' 72.

72 גנזי בית נחמה ויאיר מדאר-הלוי, רחובות.

73 י' ניני, אלמסודה, פנקס בית הדין של קהילת יהודי צנעא במאה ה"ח, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב תשס"א, עמ' 156, אות תד.

74 ברשות הרב אברהם צדוק, ירושלים.

75 מפעל חשיפת גנזי תימן, חולון, תיק סא, מס' 57.

76 על השטר חתומים הרב יחיא יצחק הלוי והרב עמרם קורח, והם העדים שחתמו גם על הגט. מכון

היו גם שנהגו לכתוב שטר מיוחד, והיו נותנים אותו לבעל. לקמן שטר שבו מצוין שהאישה שהתגרשה קיבלה את כל חובה הרשום בכתובה. בשטר מתאריך תשרי תש"ד (1943) בקהילת תנעם שבמרכז תימן נכתב:

נתגרשה זהרה בנת יוסף עואץ מבעלה סאלם ן יוסף אלסדמי בגט כשר גירושין גמורין וקבצת כתובתה עד פרוטה אחרונה פי חצר וכילהא יוסף ן יחיא גיאת חסב אלוכאלה בידה וכדאלך אלחוב תסלם ביד ואלדהא עלא מא יחכי אלקם אלדי בכט אלשיך צאלח אחמד אלקושיט ואיצא אלבנת אצקטת אמהא ולאיתהא לואלדהא סאלם באנהא תבקא לדיה ואדא אחתאגתהא תפקדהא פלא לסאלם דנן ימנע עליהא ואלזמת זהרה דא עלא נפסהא אן אדא טלבת בנתהא באנהא חאמלה להא מן כסוה ונפקה ולם ילזם סאלם דנן שי ברצאהם אלגמיע ולא בקא בינהם לא חק ולא דעוא ולא טלב לא בדיני יש' ולא בדיני אוה'ע בתאריכה יום ד חדש תשרי כ"ח בו ברנ"ה וקיים ונתננו זה בידה לראייה ולאשר ולקיים על כל הנז' לעי'. סאלם ן סאלם אבהר, הצ' מוסי' ן סעיד יש'ל.⁷⁷

תרגום: נתגרשה זהרה בת יוסף עואץ מבעלה סאלם בן יוסף אלסדמי בגט כשר גירושין גמורין. וקיבלה כתובתה עד פרוטה אחרונה בנוכחות בא כוחה יוסף בן יחיא גיאת על פי ייפוי הכוח שבידו. וכמו כן החוב שולם לידי אביה כפי האמור בשטר שבכתיבת השיח' צאלח אחמד אלקושיט. ועוד ויתרה האם על הבת שברשותה לאביה סאלם שהיא תישאר אצלו. ואם תצטרך לבקר אותה, שלא ימנע אותה סאלם דנן. והתחייבה זהרה זו על עצמה שאם יבקשו לשאת את הבת, שיהא מוטל עליה לדאוג לה לבגדים והוצאות, ולא יחויב סאלם דנן דבר. ברצונם כולם. ולא נשאר ביניהם לא זכות ולא טענה ולא תביעה, לא בדיני יש' [ראל] ולא בדיני אוה'ע [=אומות העולם]. תאריך יום ד' חדש תשרי כ"ח בו ברנ"ה,⁷⁸ וקיים. ונתננו זה בידה לראייה ולאשר ולקיים על כל הנז' [כר] לעי' [ל].

חתימות העדים: סאלם בן סאלם⁷⁹ אבהר,⁸⁰ הצ' [עיר] מוסי' בן סעיד יש'ל.

בן צבי, ירושלים, תיק 359, מס' 86. ראה גם איש ימיני (לעיל הערה 13), עמ' רנ-רנא.

77 תודתי לאליהו אבהר, בנו של הרב שלום אבהר, שהעביר לרשותי את התעודה.

78 לשטרות, תש"ד ליצירה - 27 באוקטובר 1943.

79 היו מיהודי תימן שנהגו לקרוא לאחד הבנים (ואפילו ליותר מאחד מהם) בשם האב גם בעודו בחיים; ראה א' גימאני, "שמות פרטיים בקהילות תימן - מחקר שמות על פי שטרי כתובה", א' דמסקי, "יא ריף וי' תבורי (עורכים), ואלה שמות - מחקרים באוצר השמות היהודיים א', רמת גן: אוניברסיטת בראיילן, תשנ"ו, עמ' נא-נב.

הכלל העולה, שרישום פירעון הנדוניה היה תלוי במנהגי הקהילות ולא הייתה לגביה מדיניות קבועה. יש שנהגו לתת ביד הבעל שטר המעיד על הפירעון, ויש שנהגו לרשום זאת בכתובה או בגט.

לגבי סכום עיקר הכתובה (לא הנדוניה), שהוא, כנאמר לעיל, 200 זוז לבתולה ו-100 זוז לאלמנה או לגרושה, ערכו בכסף של תימן היה בתקופות מסוימות כ-5 ריאל לבתולה וכמחצית הסכום לאלמנה או לגרושה.⁸¹ את כסף הנדוניה היו רושמים לפי ערך הכסף המקומי. מצויות כתובות שפירטו גם את הערך הכספי של עיקר הכתובה. למשל: בכתובה מתאריך י"ג בתשרי תקכ"ח (6 באוקטובר 1767), מהיישוב חוגיפה, נרשם סכום עיקר הכתובה - 200 זוזים דינרין שהם 25 זוזי כסף טהור, ובהמשך צוין במפורש "וכתב לה עיקר כתובה כמסה [=חמישה] קרוש".⁸² בכתובה מקהילת קחיפה, מתאריך ה' בניסן תקנ"ו (13 באפריל 1796), נרשם סכום הנדוניה בהערכה כללית בגוף הכתובה כדלקמן:

ויהבנא ליכי מוהרי בתוליכי כסף זוזי מאתן דינרין, דאינון מזוזי כספא טבא עשרין וחמשא זוזי דחזי ליכי מדאורייתא... וכתב לה עיקר כתובה כמסה קרוש. ורצה והוסיף לה תוספת על עיקר זה קרשין. ונדוניה דהנעילת כלתא דא מבי אבוהא לבעלה חתנא דנן כולהון לבושין ותכשיטין די דמיהון תלאתה קרוש, עד משלם עשרה קרוש, פצה טיבה גאיזה פי אביע ואלשרא ואלתגארה פי גמיע מודן אלימן.⁸³

הסכומים הרשומים בכתובה הם: עיקר כתובה - 5 קרוש, תוספת - 2 קרוש, נדוניה - בגדים ותכשיטים בשווי 3 קרוש, סך הכול - 10 קרוש, "כסף טוב עובר לסוחר במקח וממכר ובמסחר בכל ערי תימן" (ביטוי זה חותם גם את שתי המובאות שלהלן).

בכתובה מהיישוב מוקרעה, מתאריך י"ב בשבט תרס"א (1 בפברואר 1901), נכתבו הסכומים שבכתובה בזה הלשון:

ויהבנא ליכי מוהר בתוליכי כסף זוזי מאתן דינרין, דאינון מזוזי כספא טבא עשרין וחמשא זוזי דחזי ליכי מדאורייתא... וכתב לה עיקר הכתובה דא כמסה קרוש. והוסיף על עיקר כתובה דא קרשין. ונדוניה דיהנעילת כלתא דא מבי

-
- 80 נולד בשנת תרע"ד (1914) בעיר תנעם שבמרכז תימן, ועלה לארץ בראשית שנת תש"י (1949). בתנעם ובארץ ישראל הוא עסק ברבנות, ומשנת תש"א (1951) ועד פטירתו בשנת תשנ"ג (1993) שימש רב הקהילה התימנית באשקלון. ראה א' גימאני, "מתנעם לאשקלון: הרב שלום אבהר רב הקהילה ויקיר העיר", תהודה 22 (תשס"ב), עמ' 29-33.
- 81 שו"ת גנוי מלכים, בתוך י"ל נחום, מכמנים מחשיפת גנוי תימן, תל אביב תש"ן, שאלות מו, ג, עמ' סד-סה, סז-סח; ש' עמיהוד, פעולות צדיק - יבי"ע (לעיל הערה 31), עמ' קסט.
- 82 מכון בן צבי, ירושלים, תיק מס' כת 858.
- 83 שם, תיק מס' כת 826.

נשא, כולהון לבושיין ותכשיטיין די דמיהון תלאתה קרוש. אלגומלה עשרה קרוש, פיצה טייבה גיידה גיידה פי אלביע ואלשרא ואלתיגראה פי גמיע מודן אהל אלימן.⁸⁴

הסכומים בכתובה זו זהים לפירוט שבכתובה הקודמת.

בכתובה מהיישוב נגד, מתאריך ט"ז בטבת תרע"ו (23 בדצמבר 1915), נכתב:

ויהבנא ליכי מוהרי בתוליכי מאתן דינרין, דאינן חמשא ועשרין זוזי מזוזי דחזי ליכי מדאורייתא... וכתב לה עיקר הכתובה דא כמסה קרוש. והוסיף לה על עיקר כתובה דא קרשיין. ונדוניא דהנעילת כלתא דא לבעלה חתנא דנא מבי אבוהא, כולהון לבושיין ותכשיטיין די דמיהון כמסה קרוש. אלגומלה תינאעשר קרש, פצה טייבה גיידה גאיזה פי אלביע ואלשרא ואלתיגראה פי גמיע מודן אלימן.⁸⁵

כתובה זו שווה לקודמתה בשני הסעיפים הראשונים, אך יתרה עליה בנדוניה: הבגדים והתכשיטים שווים 5 קרוש, ובסך הכול - 12 קרוש.

בכתובה מתאריך י"ב בתשרי תרנ"ו (30 בספטמבר 1895), מהיישוב מראצין, נרשמו סכומי הכתובה: עיקר כתובה - 200 זוזים שהם 25 זוזי כסף טהור, תוספת - 0.5 קרוש, נדוניה - לבוש ותכשיטים ששוויים 46 קרוש חגר. סך הכול - עיקר ונדוניה ותוספת ומתנה - 51.5 קרוש חגר.⁸⁶ בכתובה מתאריך כ"ז בסיוון תרע"ב (11 ביוני 1912), מהיישוב עראם, נרשמו סכומי הכתובה: עיקר כתובה - 200 זוזים שהם 25 זוזי, תוספת - 2 קרוש חגר, נדוניה - 2 קרוש חגר. סך הכול - עיקר, תוספת ונדוניה - 9 קרוש חגר.⁸⁷

יש להעיר, שבמקרים שבהם האישה יזמה את הגירושיין ללא סיבה מוצדקת, או שהגירושיין נעשו משום שהאישה מרדה בבעלה, היא הפסידה את עיקר כתובתה אבל לא את נדונייתה.⁸⁸ למשל: בפסק מתאריך ב' באב תקל"ג (22 ביולי 1773) נכתב: "גירש

84 לצילום הכתובה ראה: הרב ש' קורח, עריכת שולחן (לעיל הערה 22), עמ' שיא.

85 ברשות אמנון הלל, פתח תקוה.

86 ברשות יהודית לוי, מושב עמקא.

87 ברשות הרב גלעד משה, מושב זבדיאל.

88 בעניין זה כתב הרמב"ם בהלכות אישות (יד, ח): "האשה שמנעה בעלה מתשמיש המטה היא הנקראת מורדת. ושואלין אותה מפני מה מרדה, אם אמרה מאסתיהו ואיני יכולה להבעל לו מדעתי, כופין אותו להוציא לשעתו לפי שאינה כשבויה שתבעל לשנוי לה, ותצא בלא כתובה כלל. ותטול בלאותיה הקיימין בין מנכסים שהכניסה לבעלה ונתחייב באחריותו בין מנכסים שלא נתחייב באחריותו". כלומר היא מפסידה את כתובתה, ובכלל זה גם את תוספת כתובה ומתנתא קמייטא, ולגבי הנדוניה היא לוקחת "בלאותיה הקיימין" כלומר לפי ערכם בשעת הגירושיין. ראה גם הרב י' רצאבי, "כפיית גט בטוענת 'מאיס עליי'", פעמי יעקב נו (תשס"ד), עמ' פד; א' גרוסמן,

סעיד ן עואץ אלאחראץ את אשתו לולוה בנת סאלם אלגבני ומחלה בכתובה מקאבל אלגירוש לאנהא אבתרתה ותסלם להא חובה י"ו קרש ותמן באלופא". תרגום: גירש סעיד בן עואץ אלאחראץ את אשתו לולוה בת סאלם אלגבני ומחלה בכתובה כדי להתגרש, לפי בקשתה. ושולם לה חובה שישה עשר קרוש ושמינית במלואו.⁸⁹ בפסק מתאריך כ"ו בתמוז תקל"ב (27 ביולי 1772) נכתב: "גירש יוסף ן יוסף אלצנעאני את אשתו גזאל בנת סעיד עמר אללוי ואסתופת חובה ואמא כתובתה פהי הפסידה אותה מחמת מרדה". תרגום: גירש יוסף בן יוסף אלצנעאני את אשתו גזאל בת סעיד עמר הלוי, וקיבלה את חובה, אבל את כתובתה הפסידה מחמת שמרדה.⁹⁰

ז. הנדוניה ושמיטת חובות בשביעית

מנהג מקומות רבים בתימן להוסיף ברישום של סכום הנדוניה שבגב הכתובה את הביטוי "ולא ישמיט עליה חוב זה ואפילו בשביעית". תוספת זו נועדה להבטיח שהחוב של הנדוניה לא יהא נשמט בשביעית. דעת הרמב"ם היא ששמיטת כספים נוגהת גם בחוץ לארץ,⁹¹ ולכן גם בתימן נהגו לעשות פרוזבול,⁹² כדי שלא יישמטו החובות. בעניין זה כתב הרב עמרם קורח:

שלשה ימים או ארבעה לפני צאת שנת השמיטה, מעתיקים בית הדין ישיבתם לבית הכנסת באמצע השכונה... כל העם מקצה באים למקום ביה"ד, וכל

חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"ג, עמ' 443-450. המנהג הקדום בתימן היה שהמורדת מפסידה את הנדוניה, אך במאה השמונה עשרה השתנה המנהג והיא קיבלה את הנדוניה. ראה מהרי"ץ, שו"ת פעולת צדיק (לעיל הערה 38), חלק א, סימן קי; שושנת המלך לר' שלום חבשוש, דיני מורדת, סעיף ה, נדפס בסוף שו"ת פעולת צדיק (לעיל הערה 38), שם, חלק ג, עמ' שצט; הרב י' רצאבי, שם, שם, עמ' פד-פה, הערה 10; הרב י' רצאבי, שם, פעמי יעקב נז (תשס"ה), עמ' קפב.

89 י' ניני, אלמסודה, פנקס בית הדין של קהילת יהודי צנעא במאה השמונה עשרה (לעיל הערה 72), עמ' 152, אות שפט.

90 שם, עמ' 148, אות שעו.

91 רמב"ם, משנה תורה, הלכות שמיטה ויובל, פרק ט הלכה ג. ראה גם שולחן ערוך, חושן משפט, סימן סז, א. יש פוסקים הסוברים ששמיטת כספים אינה נוגהת בחוץ לארץ, ויש פוסקים הסוברים שאינה נוגהת בזמן הזה. הדעות השונות של הפוסקים מובאות על ידי הרב יוסף קארו בחיבורו בית יוסף בסימן הנ"ל.

92 הפרוזבול הוא תקנה לטובת המלווה שלא יפסיד כספו בשנת השמיטה, ובית הדין בכוח סמכותו כותב הרשאה למלווה לגבות את חובו בכל זמן שירצה ועל ידי כך אין דין שנת השמיטה חל על הלוואותיו. הלל תיקן זאת כשראה שהאנשים נמנעים מלהלוות ובכך עוברים על הכתוב בתורה, והתקנה היא לטובת העשירים שלא יפסידו מעותיהם וגם לטובת העניים שיוכלו לקבל הלוואה. ראה: שביעית י, ג.

האומר לב"ד שהוא רוצה פרוזבול, כותבים על שמו בנוסח זה: מסר דבריו פב"פ [=פלוני בן פלוני] שכל חוב שיש לו אצל כל אדם שיגבנו כל זמן שירצה, וכותבים הזמן וחותרים בו שלשתם.⁹³

לכן, ברישום הנדוניה שבגב השטר, נהגו יהודי תימן להוסיף את המשפט "ולא ישמיט עליה חוב זה ואפילו בשביעית".⁹⁴ בגוף שטר הכתובה אין מוסיפים משפט זה, מפני שלפי ההלכה שנת השמיטה אינה משמטת את החוב המצוין בו,⁹⁵ אולם השטר הכתוב בגב הכתובה עוסק בנדוניה שהכניסה האישה לבעלה, וחוב הנדוניה נשמט בשמיטה; ולכן כתבו בו תנאי זה, וכפי שכתב הרב חיים כסאר:

אבל החוב שמכנסת האשה לבעלה, הו"ל [=היה ליה] כשאר בעל חוב דמשמיטין, ואע"פ שאינו עומד לפרעון עכשיו, ולא דמי להמלוה את חברו לעשר שנים דאינו משמט, דהתם קצב לו זמן מוגבל, משא"כ [=מה שאין כן] כאן דלא הוי זמן מוגבל, ודמי למלוה את חברו ואמר לו לכשאבוא ממקום פלוני אפרע לך דמשמיט. ולפיכך הנהיגו בתימן לכתוב בשטר שזוקפין בו את החוב, תנאי על הבעל, שלא ישמיט הוא חוב זה ואפי' [לו] בשביעית.⁹⁶

לדעת הרב יוסף קאפח, על הסכום שבגב הכתובה חל אותו דין כמו על הסכומים שבכתובה, בכולם אין שנת השמיטה פוגעת. על הסיבה להוספת משפט התנאי בגב הכתובה הוא כתב: "אף שתוספת כתובה ככתובה כנ"ל ואינה נשמטת כיון שקבע זמן לפרעונה אם תבוא לידי פרעון והוא בגרושין או במיתת הבעל, בכל זאת נהגו לכתוב

93 הרב ע' קורח, סערת תימן (לעיל הערה 23), עמ' קיב. על שמיטת כספים שנהגה בתימן ראה דבריו של הרב חיים כסאר בפירושו שם טוב למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשמ"ב, הלכות שמיטה ויובל, פרק ט הלכה ג, עמ' קמח. והשווה גם בדברי הרמב"ם שם, הלכה טז. והרב יוסף קאפח העיר: "ואני אומר אשריך יהדות תימן שקיימת מצוות ה' דאורייתא ודרבנן ככתוב" (ראה מהדורתו למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, הלכות שמיטה ויובל, פרק ט הלכה ג, סוף ציון ג, עמ' תעז). גם דעת חכמי תימן במדרשים שכתבו במאות הארבע עשרה והחמש עשרה תואמת לדעת הרמב"ם; ראה דבריהם אצל הרב י' רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, ח, בני ברק תשס"ג, סימן ריד, הערה א, עמ' פו.

94 על כך כתב הרב עמרם קורח (סערת תימן, שם): "הנשים לא יצטרכו פרוזבול, לפי שכבר נהוג בכל שטר חוב שיש לאשה על בעלה, לכתוב שלא ישמיט עליה חוב זה ואפילו בשביעית, ורק אם יש איזה נשים שיש להן חובות מעסקי עצמן באות לבקש מביה"ד לכתוב להם פרוזבול". הרב שלמה קורח כתב: "ומה שכותבים שלא ישמוט בשביעית, משום שפשוט כי רק הכתובה והתוספת דינן כמעשה בית דין שאין השביעית משמטתן" (הרב ש' קורח, עריכת שולחן [לעיל הערה 22], עמ' שז).

95 רמב"ם, משנה תורה, הלכות שמיטה ויובל, פרק ט הלכה יג.

96 רמב"ם, משנה תורה עם פירוש שם טוב, שם, הלכות שמיטה ויובל, פרק ט הלכה יג, עמ' קנ.

לשופרא דשטרא".⁹⁷

הרב יצחק רצאבי העיר שמנהג זה היה מקובל רק בעיר צנעא, מקום מושבם של כל הרבנים הנ"ל, אך בשאר קהילות תימן נהגו כדעת הסוברים ששמיטת כספים אינה נוהגת בחוץ לארץ, ולכן לא עשו פרוזבול וגם לא כתבו משפט זה בגב הכתובה. אמנם היו מקומות בתימן שנגררו אחרי המנהג בצנעא לכתוב בגב הכתובה משפט זה, אף שלא נהגו לשמוט הלואותיהם בשנת השמיטה, והם כתבו זאת כפי מנהג הרווח ולא כהלכה למעשה.⁹⁸

להלן דוגמות אחדות מכתובות של כמה קהילות שנהגו לכתוב את ערך הנדוניה בגב הכתובה: בכתובה מקהילת צנעא, מתאריך ט' בניסן תנ"ג (5 באפריל 1693), נכתב בגב הכתובה: "קנה בפנינו... ולא ישמיט עליה חוב זה ואפילו בשביעית".⁹⁹ בכתובה מקהילת מאורה, מתאריך ט"ו באדר ב' תע"ח (7 במארס 1718), נכתב בגב הכתובה: "קנה בפנינו אנו העדים חתומי מטה... ולא השמטתי עליה חוב זה ואפילו בשביעית".¹⁰⁰ בכתובה מקהילת מצ'מאר, מתאריך י"ב בתשרי תקנ"ב (10 באוקטובר 1791), נכתב בגב הכתובה: "בפנינו אנו העדים חתומי מטה קנה... ולא ישמיט עליה חוב זה אפילו בשביעית".¹⁰¹ בכתובה מקהילת צעדה, מתאריך ד' בשבט תקפ"ח (22 בינואר 1828), נכתב בגב הכתובה: "בפנינו אנחנו העדים חתומי מטה... ולא ישמיט עליה חוב זה אפילו בשביעית".¹⁰²

ה. שבועת האלמנה

בעניין האלמנה הבאה לגבות את כתובתה (ובמקרים מסוימים גם את הנדוניה) מיורשי בעלה, תיקנו חכמים, שיש לחייב אותה להישבע שעדיין לא קיבלה כלום על חשבון הכתובה.¹⁰³ ישנם פוסקים שכתבו ששבועת האלמנה אינה נוהגת בזמננו. בקהילות ספרד נהגו לפטור את האישה מהשבועה, ולעומתם, באשכנז, לא נהגו לפטור אותה ממנה.¹⁰⁴

- 97 רמב"ם, משנה תורה [קאפח], שם, הלכות שמיטה ויובל, פרק ט הלכה יג, ציון יג, עמ' תפד.
 98 הרב י' רצאבי, טופס כתובות (לעיל הערה 8), עמ' לט; הנ"ל, שולחן ערוך המקוצר (לעיל הערה 92), ת, סימן ריד, הערה א, עמ' פד-פה. ראה גם הרב ש' קורת, עריכת שולחן (לעיל הערה 22), עמ' שז-שח.
 99 י"ל נחום, מפעל חשיפת גנוזי תימן, חולון, תיק סא, מס' 2.
 100 ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי היד, Heb. 80 901/867.
 101 מכון בן צבי, ירושלים, תיק מס' כת 731.
 102 הרב עובדיה יעבץ, קריית עקרון.
 103 כתובות פז ע"א; גיטין לד ע"ב; רמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות פרק טז הלכה ד; שולחן ערוך, אבן העזר, סימן צו, א-ב.
 104 י' ריבלין, "שבועת האלמנה בין ספרד לאשכנז" (לעיל הערה 41), עמ' 705-720.

לגבי מנהג תימן נשאל הרב יחיא בדיחי, מחכמי הישיבה בצנעא שגלה לכוכבאן, מאת ראש הישיבה בצנעא, הרב שלום חבשוש, על מי יש לסמוך במחלוקת זו, וכן שאלו אם שמע על מנהג צנעא בעניין זה.¹⁰⁵ אין בידנו תשובת הרב יחיא בדיחי לשאלה זו, אך נמצאת בידנו תשובה אחרת שלו, שכנראה כתבה בזמן שישב בצנעא.¹⁰⁶ בתשובה זו כתב הרב בדיחי שבזמנו לא נהגו להשביע את האלמנה בגביית הכתובה והנדוניה. ואשר למנהג בצנעא כתב בחתימת תשובתו:

וחפשתי בסדר פינקס הדיינים הראשונים של ארץ התימן שבידי,¹⁰⁷ משנת בכ"ח,¹⁰⁸ של הרב הקדוש מ"ו צאלח¹⁰⁹ נע"ג [=נוחו עדן גן] ומ"ו יוסף בשארי¹¹⁰ נ"ע ושאר רבנים, ולא מצאתי שהיו מגבין האלמנה בשבועה אלא מעט מרבים. מוכח שהמנהג כמו שכתבתי, שאין משביעין אלא היכא דאית חששא להתפסה.¹¹¹ וגם אני זכור שמהר"י [=שמורינו הרב יוסף] קארה¹¹² הדיין המצויין שבדורינו זצוק"ל, שהגבה אלמנה שנשתטית בחיי בעלה חובה וכתובתה וגם הגבה לצרתה בלא שבועה. ולא עוד אלא שהגבה לשוטה בלא שטר כתובה, אלא באמזן דעתו הזכה. ואחר שהגבה, נמצא שטר כתובתה, ונמצאת מכוונת כמו שהגבה אותה. ואמר, תהלה לאל שאין הב"ה מביא תקלה וכו'.¹¹³ ואם אינם נביאים, בני נביאים הם.¹¹⁴ וחכם עדיף מנביא.¹¹⁵ וכתב¹¹⁶ והיה ה' עם השופט.¹¹⁷

- 105 הרב י' בדיחי, חן טוב, תשובות חן טוב החדשות, עם חינה של תורה - הגהות, הערות ופירושים על ידי הרב איתמר חיים כהן, בני ברק תשע"א, סימן ס, עמ' שמג-שמה.
- 106 חינה של תורה, שם, הערה יא.
- 107 כנראה הכוונה למסודה: פנקס בית הדין של קהילת יהודי צנעא.
- 108 לשטרות, תע"ז ליצירה (1717). בידנו לא מצוי פנקס הדיינים מהשנה הנזכרת.
- 109 דין בבית הדין בצנעא; נפטר בשנת תק"ט (1749). סבו של הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ).
- 110 דין בבית הדין בצנעא; נפטר בשנת תקי"ב (1752).
- 111 כלומר במקום שיש בו חשש שהבעל פרע לאישה את כתובתה. מקור הלשון הוא בתלמוד, ראה למשל: כתובות קז ע"א "צררי אתפסה", כלומר מסר לה צרורות של כסף.
- 112 כיהן בתפקיד אב בית הדין בצנעא משנת תקע"ב (1812) ועד פטירתו בשנת תר"ט (1849). ראה הרב ע' קורח, סערת תימן (לעיל הערה 23), עמ' כז, קעג
- 113 "בהמתן של צדיקים אין הקדוש ברוך הוא מביא תקלה על ידן, צדיקים עצמן לא כל שכן". ראה למשל: יבמות צט ע"ב; כתובות כח ע"ב; גיטין ז ע"א.
- 114 פסחים סו ע"א.
- 115 בבא בתרא יב ע"א.
- 116 שופטים ב, יח.
- 117 הרב י' בדיחי, חן טוב (לעיל הערה 104), סימן יא, עמ' סד-סה. ראה גם הרב רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, ח (לעיל הערה 92), סימן ריט, הערה יב, עמ' קלט.

מדברי תשובתו למדים, שאירעו בצנעא מקרים אחדים שבהם אכן השביעו את האלמנה כשבאה לגבות כתובתה. בכתובות מתימן נהגו לעתים לרשום גם את גביית הכתובה, ומן המאה השמונה עשרה מצאתי תיעוד מקרה שבו השביעו את האלמנה. בכתובה מתאריך כ"ח באלול תקל"ט (9 בספטמבר 1779), של בני הזוג אברהם בן יוסף עמר הלוי וחנה בת דוד צאלח,¹¹⁸ מופיעים בגב הכתובה, מתחת לרישום הנדוניה, שני שטרות שמהם למדים שבשעה שבאה האלמנה חנה לגבות חובה לאחר פטירת בעלה, היא נשבעה בשבועת האלמנה. בשטר הנדוניה שנכתב בגב הכתובה חמישה ימים לאחר הנישואים, בתאריך ד' בתשרי תק"ם (14 בספטמבר 1779), עולה שסכום הנדוניה של חנה היה 10.5 קרוש. וכך נרשם נוסח הנדוניה שבגב הכתובה:

בפנינו העדים חתומי מטה קנה אברהם ן יוסף עמר הלוי קנין שלם מעכשו באן ענדה לזוגתה חנה בנת דוד צאלח עשרה קרוש ונצף חוב זקוף ומלוה זקופה ולא ישמיט עליה חוב זה ואפי' בשביעית ושעבד כל נכסיו פי דאלך קרקע ומטלטלין מטלטלין ע"ג הקרקע דקנה ודיקני ומאגל תסלים דאלך אלחוב לאלוקת אלמסתעמל עליה. ושטר זה לא כאס' ולא כט"ד. וכאן דאלך יום ג' ד' תשרי בצ"א במתא קאע ביר אלעזב והכל שריר וקים. [חתימה מסולסלת]: הצעיר יחיא בן יוסף צאלח יצ"ו ס"ט, הצעיר שלמה ן ישועה יצ"ו.

תרגום: בפנינו העדים חתומי מטה קנה אברהם בן יוסף עמר הלוי קניין שלם מעכשו, שיש אצלו לאשתו חנה בת דוד צאלח עשרה קרוש וחצי חוב זקוף ומלוה זקופה. ולא ישמיט עליה חוב זה ואפי' [לו] בשביעית. ושעבד כל נכסיו בזה, קרקע ומטלטלין, מטלטלין ע"ג [=על גבי] הקרקע, שקנה ושיקנה. וזמן תשלום אותו החוב לזמן שהוסכם עליו למעשה. ושטר זה לא כאס' [מכתא] ולא כט"ד [=כטופסי דשטר]. והיה זה ביום ג' ד' תשרי בצ"א¹¹⁹ בעיר קאע ביר אלעזב. והכול שריר וקיים. [חתימה מסולסלת]: הצעיר יחיא בן יוסף צאלח¹²⁰ יצ"ו ס"ט [=סיין טין],¹²¹ הצעיר שלמה בן ישועה¹²² יצ"ו.

לקמן נוסח השטרות שבהם נזכרת שבועת האלמנה ותרגומם. בשטר הראשון נכתב:

בעד אן נסתלק אברהם ן יוסף עמר אללוי חצרת אלמנתו חנה דא וטלבת מן יורשיו אן יפרצו להא מזונות מן אלבית אלמכלף מן חי זוגהא אברהם דנן

118 ברשות יוסף עמר, רמת גן.

119 לשטרות = תק"ם ליצירה, 14 בספטמבר 1779.

120 הוא מהרי"ץ.

121 סיין טין הוא ביטוי לענווה שמשמעו רפש וטיט, על פי תרגום יונתן בן עוזיאל ל"רפ"ש ן טיט" שבישעיה נז כ.

122 ראה עליו לעיל הערה 48.

כפי הדין... יצח גמלה אלמתקרה לחנה דא ארבעין קרש פראנצי יתעיין להא בדאלך פי אלבית אלמכלף מן חי אברהם דנן בעד אן תישבע שבועת האלמנה ואח"כ תגבה גמלה דאלך אלוהב ודאלך אלמחילה ברצונה ומדעתה בחצור וכילהא אכיהא צאלח ן דוד דנן אלמנצוב ענהא באמרהא וקנתה חנה דא ואכיהא צאלח על כל הנזכר קש"מ כת"ר ז"ל יום א' כ"ד אב י"ל בקכ"ג והכל קיים. יוסף ן סאלם נקאש יצ"ו, [חתימה מסולסלת]: הצעיר יוסף ן שלום אלקארה יצ"ו ס"ט, [חתימה מסולסלת]: אברהם ן מ"ו דאוד מנולי יצ"ו ס"ט.

תרגום: לאחר פטירתו של אברהם בן יוסף עמר הלוי באה אלמנתו חנה וזאת ותבעה מיורשיו שיקציבו לה מזונות מהבית שהוריש להם בעלה המנוח, אברהם הנ"ל, כפי הדין... עולה סך הקצוב לחנה הנ"ל ארבעים קרוש צרפתים, שמגיע לה זה משווי הבית שהוריש אברהם המנוח, אחרי שתישבע שבועת האלמנה, ואח"כ תגבה את מלוא החוב הזה. ואותה מחילה הייתה ברצונה ומדעתה, בפני מיופה הכוח שלה אחיה, צאלח בן דוד הנ"ל, העומד מצידה בציוויה. וקנתה חנה זו ואחיה צאלח על כל הנזכר קש"מ כת"ר ז"ל [=קניין שלם מוחלט, כתקנת רבותינו זיכרונם לברכה] יום א' כ"ד אב י"ל [=ייהפך לטובה] בקכ"ג¹²³ והכל קיים.

[חתימת העדים]: יוסף בן סאלם נקאש¹²⁴ יצ"ו. [חתימה מסולסלת]: הצעיר יוסף בן שלום אלקארה¹²⁵ יצ"ו ס"ט, [חתימה מסולסלת]: הצעיר אברהם בן מ"ו אהרן מנולי¹²⁶ יצ"ו ס"ט.

בשטר השני נכתב:

בעד אן נשבעה חנה דא שבועת האלמנה, תעיין להא בתלך אלארבעין אלקרש אלדי תקררת להא פוק אלמכאן אלעדני מפתחה קבלי באלעצרה... ובהדי פצל כואצהם ולא בקא לחנה דא אי דעוא וטלב מן אליורשים מן באקי אלבית אלדי במלכהם חסב מא תקרר פוק וכאן דאלך יום א' כ"ד אב י"ל בקכ"ג והכל קיים. [חתימה מסולסלת]: הצעיר יוסף ן שלום אלקארה יצ"ו, [חתימה מסולסלת]: הצעיר אברהם ן מ"ו אהרן מנולי יצ"ו, יוסף ן סאלם נקאש יצ"ו.

123 לשטרות = תקע"ב ליצירה, 2 באוגוסט 1812.

124 דיין בבית הדין בצנעא, נפטר בשנת תקע"ח (1818). ראה עליו אצל הרב ע' קורח, סערת תימן (לעיל הערה 23), עמ' כד-כה, קעג, מס' 26.

125 ראה עליו לעיל הערה 111.

126 דיין בבית הדין בצנעא, נפטר בשנת תקפ"ז (1827). ראה עליו אצל הרב ע' קורח, סערת תימן (לעיל הערה 23), עמ' כד-כה, קעג מס' 28.

תרגום: לאחר שחנה הנ"ל נשבעה שבועת האלמנה, היא זכתה באותם ארבעים קרוש שנפסקו לעיל, החדר הצפוני, שפתחו כלפי הפנייה... בכך הסתיים המשא ומתן ביניהם, ולא נשאר לחנה הנ"ל כל טענה ותביעה מן היורשים לגבי שאר הבית שברשותם, כפי שנקבע לעיל. וזה היה יום א' כ"ד אב י"ל בקב"ג,¹²⁷ והכל קיים.

[חתימת העדים]: [חתימה מסולסלת]: הצעיר יוסף בן שלום אלקארה יצ"ו,
[חתימה מסולסלת]: הצעיר אברהם בן מ"ו אהרן מנזלי יצ"ו, יוסף בן סאלם נקאש יצ"ו.

שני השטרות הנזכרים נכתבו באותו תאריך: כ"ד באב תקע"ב (2 באוגוסט 1812), בבית דינו של הרב יוסף קארה. בשטר הראשון מפורט דיון בעניין כלכלתה של האישה לאחר שמת בעלה, ובשטר השני מתועד המשך הדיון בעניין הנכסים שמגיעים לה באלמנותה.

ומקרה נוסף - מקהילת צעדה, שבצפון תימן: יוסף בן יחיא נפטר והניח אלמנה ושמה מרים בת יחיא. מהסכם הבוררות לחלוקת הירושה שנעשה במרחשוון תקפ"א (1820), על ידי אב בית הדין הרב מנחם בן דוד גמיל, מוכח שהוא חייב את האלמנה בשבועה. בעניין זה נכתב:

ואוגב מנחם עלא מרים אלמנת יוסף בשבועת האלמנה אלדי הי אן תשבע בנקיטת חפץ אן מא עאד בה מתבקי מעהא אלסאע מטלטלין לא כסף ולא נחאס ולא כסוה ולא דראהם ולא נחת מן מכלף זוגהא יוסף לא צאהר ולא גאבי ולא מוודע ענד אחד ולא כוץ גדיד גיר אלדי קד אבדתה קבאל מנחם וקבאל סאלם פנחס.

תרגום: וחייב מנחם את מרים אלמנת יוסף בשבועת האלמנה שהיא תישבע בנקיטת חפץ, ¹²⁸ שלא נשאר אצלה עכשיו מיטלטלין לא כסף ולא נחושת ולא בגדים ולא כסף מזומן ולא כלי אבן מירושת בעלה יוסף, לא גלוי ולא נסתר, ולא מופקד אצל איש, ולא חפץ חדש חוץ מאשר הציגה אותם לפני מנחם ולפני סאלם פנחס.¹²⁹

127 לשטרות = תקע"ב ליצירה, 2 באוגוסט 1812.

128 כלומר: בשעת השבועה הנשבע אוחז בידו חפץ של מצווה כגון ספר תורה. בנושא זה ראה נ' ליפשיץ, "נקיטת חפץ בשבועות שאינן של תורה", מגל ג (תש"ס), עמ' 81-85.

129 א' גימאני, "הרב מנחם בן דוד, אב בית דין בקהילת צעדה", תימא (עומד להתפרסם). בגב של תשובה בעניין שבועת האלמנה שכתב הרב שלום חבשוש, ראש הישיבה בצנעא, נכתב: "מעשה באיש אחד שמת, והניח אלמנה ובן ושש בנות... והיא עדיין לא נשבעה שבועת האלמנה". עניין זה נמוחק בהעברת קולמוס. ראה הרב י' בדיחי, חן טוב (לעיל הערה 104), סימן ס, הערה א, עמ' שמג.

אולי מכאן ניתן ללמוד שבקהילת צעדה, כמו בקהילת צנעא, נהגו לעתים להשביע את האלמנה כשבאה לגבות כתובתה מן היורשים.

ט. סיכום

מנהג היהודים בתימן במתן ה'שרט' היה שהחתן המיועד, אביו או משפחתו נותנים לאבי הכלה סכום שנקבע במשא ומתן בין הצדדים. היו קהילות שתיקנו תקנות בעניין ה'שרט' והנהיגו סכום קבוע. בכסף ה'שרט' שקיבל, ובכסף הנדוניה שהוסיף עליו משלו, וסכמו עלה בערכו על סכום ה'שרט', היה אבי הכלה קונה לבתו תכשיטים ובגדים.

בדרך כלל, העריכו את הסך הכללי של הנדוניה וכתבו את הסכום בכתובה. היו שנהגו לרשום את ערך הנדוניה בגוף הכתובה, והיו שנהגו לכתוב סכום כללי בגוף הכתובה, ואת ההערכה הראלית רשמו בגב הכתובה או מתחת לגוף הכתובה. במקרה של פירוק הנישואין, הייתה האישה גובה את כתובתה ונדונייתה, בדרך כלל מבלי שתחויב בשבועה.

ונעשה נשים לנשותיהם וכן יעשה נעשה נשים ונשותיהם וכן יעשה נשים ונשותיהם
 שלמה המלך וקצתו יבנה ויסיר עמ' דיש בנצ'ט דבדור' מן'ך לאל' עול'ה כמיר'ל מר' לוד'ה
 כמ'ס אחר' נר' ש'ל ק'אור'ו י'תה כד'ו'ט סמ'ול כד'ור' ז'ר'י שבח'ר'ה כ'ר'י כ'ח'ר'י ת'ר'ה ז'ב'ל
 כ'ר'ה כ'ה ז'ב'ר'ה כ'ח'ל כ'וב'ע מ'ק'וד' ה'מ'ה מ'כ'ר'ה ל'ח'ר' ת'ע'ב'ו'ה ה'כ'ס ו'מ'כ'ן ו'נ'ר'ע'ו מ'י'ס'ב
 ל'כ'ל כ'ד'ר כ'מ'ע'מ'ג'ו ו'ת'ל'פ'ת'ו א'י'ס ת'ה'ל'ה כ'כ'ל ט'ע'ל'ה כ'ל'ו'כ'ה י'ע'נו כ'כ'ד כ'ת'ה ל'א מ'ה'ד'ר
 א'י'ט'ס כ'ר'ק'ע'ר'א מ'ר'ג'ת'ח'ל ד'ל'ת ל'ה כ'א'מ'ע'י כ'ה מ'ה ד'ל'ת מ'ס'ב'ח ל'ה ל'א ה'ו ר'ך כ'ד'ר'ע'י ל'י'ה
 ה'ח'ל'ש ז'ע'ע ע'נ'ר ו'צ'מ'ן ל'ז'ו'י נ'ג'ב'ר'י כ'מ'ו'ה'ד'ר י'ח'י'ל'ן כ'מ'ו'ה'ד'ר ס'כ'ר ל'ג'ד'י'ח'י י'ש'ל ס'ל'ו'ס
 ס'ל'ו'ס ל'ך ו'ס'ל'ו'ס ל'ע'נ'ו'ר'ך ו'ס'ל'ו'ס ע'ל ז'א'צ'א'ך י'ע'ו'ן כ'ל ה'כ'ר'ס'ת ע'ל א'י'ס'ך ז'כ'ר
 כ'ד'י'ך ל'ן מ'ר כ'ד'ל ל'כ'מ'ן ה'ש'ע ס'ל'ה מ'י' צ'ו'ן ס'ל'ו'ס כ'ע'נ'ן ס'כ'ו'ע'ת ה'ל'מ'נה א'י'נה נ'ט'מ'ל'ת ע'י'ק'ר
 ה'מ'ע'ב'ת'ה ו'ל'ה ה'ו ע'ל'ה כ'צ'ס ס'ט'כ'ר'ו ו'א'י'ט'ס ע'ו'ר כ'ע'נ'ן ל'א כ'ש'כ'ו'ע'ת ו'נ'כ' ל'י'ע'ו'ן מ'ר כ'ה ר'ע'ב'ס
 מ'י'ן מ'ל'א ד'י'ן א'ל ע'ס כ'י'ה ו'כ'ר'י'ן ל' ד'י'ן י'כ' ו'כ'ר'ך ה'י' ד'י'ן נ'ד'י'ן מ'ן ו'ל'ר'ע' ל'ן מ'כ' א'י' ח'ל'ו'י ל'ס'מ'ך
 ע'ל מ'ר' ו'ר'מ'ע'ב'ס כ'ר'ה ו'ל'ה'ו'ת כ'ל'כ'ה ל'מ'ע'ש'ה א'ו ל'א'ן ס'כ'ט'ס א'י'מ'ע'ל'ת כ'ת'ו'ב' כ'ל'ג'ו'ס א'י'ל
 א'י'ן ס'כ'ו'ע'ת ה'ל'מ'נה נ'ה'ג'ת כ'ו'ד'ע' ו'י'א א'י'ן מ'ס'כ'י'ע'ן ה'ל'מ'נה ר'ך ע'ל כ'ת'ו'ב'ת'ה א'י'ב'ל ל'א ע'ל
 ה'ח'ו'ב א'ד'י'נה כ'ר'ה כ'ר'י'ן א'ל'ר כ'ע'ל'ן ח'ו'כ'ו'ת ת'ו'ך ז'מ'נ'ס י'ו'כ'כ' ה'מ'ב'י'ת ס'כ'ב'ר'ו ו'ז' ח'ל'ח'ו'ת'ה ל'ה'ל'כ'ה
 ו'ל'א ל'מ'ע'ש'ה ו'כ' ע'ו'ר ה'מ'ב'י'ת ו'כ'ל ו'ג'ס כ'י נ'מ'ע'ל ל'ה'ר'א'ש כ'ל'ל כ'ה (ד'ה'י'י'ס'פ'ר'ל'ד'י'ג'ו'ס) כ'ר'ו'ה'ז'
 ד'כ'ת'ו'ב'ת'ה ס'ל'ב'ו מ'ד'ו'ל'ו'ת ל'א ה'ה'ו'ס ל'כ'ר'י' כ'י'ו'ן א'ל'א כ'ת'ב'ס'ט'ר'ה כ'ת'ו' ד'י'ן ל'א ע'ש'ה מ'ע'ש'ה
 ו'כ'מ'ס כ'ת'ר'י מ'י' א'ל ע'כ' ו'ל'ח'כ'ו'ן ל'א כ'ר'ע מ'ר ע'ש'ה ו'ע'ל ח'ל'ו'ן ע'י'ט'ו'ת כ'ל'ו'ת ע'ל'ו'ת ה'ר'ו'ד'ע'ת
 ל'ג'ו' ד'ע'ו'ר ה'ר'ו'ד'ע'ת מ'ר'ב'ר'ה ו'ע'ל מ'י' י'ש ל'ג'ו' ל'ה'ש'ע'ן ^{כ'י'ו'ז'ה ע'ס כ'ר'י'ן} ל'י'ע'ת ת'ל'ד'ע'ת'ו ה'ק'רו'ה' א'י'ס ע'ל כ'י'
 מ'ר' ו'ר'מ'ע'ב'ס א'ו ע'פ' א'ל'ר ה'כ'ו ח'ל'ו'ת'י'ס ע'ל'י'ה'ס ו'א'ס'ר'ל ש'ה'ע'י'ק'ר כ'מ'ע'ל ו'ה'ר'מ'ב'ס כ'ו'כ'
 ל'ו'ד'ע' ל'ן מ'ר א'י' א'י'מ'ע' ל'י'ה מ'כ'ה'ג' ע'י'ד ל'ך צ'נ'ע'ל'ת כ'ר'ה א'ס ה'י'ס מ'י'ט'ו'ס כ'ש'כ'ו'ע'ת ה'ל'מ'נ'ה
 כ'ס'כ'ר'ת ה'ר'מ'ע'ב'ס ו'ג'ד'ן ו'מ'ס'כ'י'ע'י' ל'ה א'ו ל'א'ן ו'ה'ע'י' ה'מ'ל'ה מ'י' ח'ל'ו'ן ש'ל י'ש'י'ב מ'י' ע'כ'ו'ר ד'י'ס
 כ'ר'י' י'ס'ת'ר'ל ח'ל'ו'ן כ'ר'ה כ'כ'ל כ'ח'ו ו'כ'ל'ה'ו'ן ג'ס ל'ע'ת ה'ד'ו'ח'ך ו'ס'כ'ר ח'ל'ו'ן כ'מ'ל'ה
 ג'ס נ'ר'י'ע' ל'מ'ע'ב'ת'ה ח'ל'ו'ן א'ס ה'ר'ד'כ'ן ג'ס'ל ע'ל ע'י'ט'י'ס כ'ס'ו ו'ה'ש'י'ב כ'ר'י' ה'ר'מ'ע'ב'ס ו'מ'ל'ה ל'ה כ'י'ס'כ'ת
 מ'י' ק'ע'ן ק'ע'ן ק'ע'ן ד'כ'ך ו'נ'כ' כ'ח'ד'ש'ו'ת ה'כ'י'ס כ'ן ג'ס ה'ר'א'ש כ'ת'א' כ'ל'ל ל'ל'ע'ל'ם א'כ'ו'ע'ת כ'ע'י'א ו'כ'ה
 א'ל'א ש'כ'ע'ת כ'ל ה'כ'פ'י'ס ה'י'ס כ'ח'ק'ת' ב'ע'ל'ה ו'ה'כ'ו'ר נ'מ'ל'ה כ'ה'ס כ'ה'

ז'ס ז'י'ע'י'ע' ל'מ'ע'ב'ת'ה ח'ל'ו'ן מ'ע'נ'ן ה'ש'ל'ה ס'ל ע'יר כ'ט ל'ע'ו'ל'ס כ'י כ'ל מ'ש' ס'ת כ'ת'ל'ת ה'ש'ל'ה א'מ'ת
 ו'י'צ'י'ב א'ך מ'ש' כ'ה כ'מ'ק'ן ל'א'ס'ו'ר מ'א'נ'ע'ס כ'ד'כ'ף א'ד'ך ו'ז'כ'י'ן ע'ד'י'ן ל'א נ'ת'י'ש'ב'ה ד'ש'ת'י' ח'ח'ט'ו'ש'ת'
 כ'ה כ'י נ'ט'ע'ד א'י'ט'ו'ן נ'ק'ר'ל כ'ד'כ'ף א'ל ה'י'ק'ף א'י'נ'ו'ף ל'כ'ד'ו'ן ל'מ'ע'ו'ר מ'ת א'כ'ת'ו'כ'ו' ו'ל'ה כ'ה'י'ק'ר'ך ז'ס
 ז'ל'ו'ן ד'ר'כ'י' פ' א'מ'ן ה'ש'ך א' ה'ע'יר ו'ג'ו'ן ה'ע'יר א' ח'ב'ר'ת'ה ל'כ'ע'נ'ד א'ד'י'ס כ'ד'י'ן מ'כ'ו'י א'כ'י'ן ז'ס
 ח'ז'י'ר'ת' כ'י ה'ך כ'מ'ב'ו'י ו'כ'ו ח'ז'י'ר'ת' ו'ל'א ה'מ'ל'ו'ן ח'ל'ו'ן מ'ט'ו'י ז'ה כ'מ'כ'ו'י א'י'ה'ה ע'י'ק'ר'ך ל'ג'ד'ה ח'ת'מ'ו'
 כ'כ'ד'ו'ש'ו'ן ג'ס א'ה'ל'ם א'ע'י'ס כ'מ'ב'ו'י ה'י' ל'א נ'ע'ש'י'ת א'ו'ת'ה ה'ד'ך א'ל א'ח'ר כ'ט'ן ה'ע'י'ר'ת'ה ל'ה'ל'ך כ'ה
 מ'ע'י'ד ל'ע'ר ו'ס'כ' ח'ו'ו'ת'ה ה'י'ק'ר'ך כ'ל ה'ד'ך ז'ע'ג'ת'ה א'כ'ו'ע'ס א'ח'ר'ו' מ'י'מ'י'ן ה'מ'ח'ל'ק' ו'נ'ע'מ'ל'ו'ן כ'ו'י ה'י'ק'ר'ך
 ל'ד'י'ר'ה ו'ל'ב'ל מ'ע'ר ל'מ'ג'ל'ב'ל' כ'ה'ן א'ך ע'ד'י'ן ל'א ה'ס'כ'י'ס ל'י ה'ז'מ'ן ל'ע'ן ו'ל'כ'י'ד'ך מ'ו'ל'ת מ'ק'ו'ר
 ד'ן ז'ה כ'מ'ן ו'כ'ו'י פ'י' י'ד'ע' כ'ל מ'ע'ר ע'מ'י' ה'ד'ו'ח'ך ו'ה'ע'ר'ד'ל א'ל'ע'ג' ו'מ'י' א'ח'מ'ר' ל'ע'ו'ל'מ'ג'ו'ן ד'י' ה'א'ל'
 י'א'מ'ר ל'י'ס'ת'ר'ת'ו' ו'ל'כ'פ'ר'ד'י'ט'ו'ן ע'י' ו'י'ק'ר'ב' ה'ר'ח'ו'ק'י'ס ו'י'ב'ט'ר'ל ה'מ'ז'ו'ק'י'ס ו'י'א'ר'י'ך י'מ'י'כ'ס כ'מ'ו'ב'
 ו'ה'ג'ו'ת'ו'כ'ס כ'ט'ע'י'ג'י'ס ו'ג'ל א'כ'י'ט'ת ע'ג'ו'ן כ'ו'כ'ר
 ד'ע'ן מ'מ'ע'ב'ך כ'ע'ש'ר ה'ג'י'ך ז'ע'י'ר מ'ל'מ'ע'י'ד'ך מ'ל'ס'ן י'ח'י'ז' ח'כ'ב'א'ש י'ט'ל

שאלה בעניין מנהג תימן בשבועת האלמנה, ששלח ראש הישיבה הכללית בצנעא הרב שלום חבשוש, לרב יחיא בדיחי שישב בכוכבאן (ברשות מר יששכר חצרוני, הוד השרון)